Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иниилел-политиктиг солуу

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 107 (15081) ◆ 1993 чылдын июнь 11, пятница ◆ Солуга ат салган шагы 21.30. Садар өртөө 4 рубль.

ЧАЗАК ХУРАЛЫНГА ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Чазааның хуралы болуп эрткен. Аңаа республика амыдыралының лыка хөй чугула айтырыгларын чугаалажып көрген. Хуралды республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Россия Федерациязының Чазаалың бо чыллың январь 4-те хүлээп алганы «Одалга-энергетика комплекизиниң продукциязынга өртектерии таарыштырарының онзагай үүлдери» деп доктаалынга үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаа республиканың электри болгаш чылыг энергияларын берип турар будүрүлгелеринде берге байдалдың тургустунып келгенин өөренип көргеш, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш энергия хайгааралының республика салбырының болгаш республиканың «Тыва коммунэнерго» будүрүлгезин дамчыштыр республикаже оон дашкаартан кирип турар электри энергиязынга тарифтериң дугайын ол хуралга чугаалажып көрген. Ол ышкаш Кызылдың ТЭЦ-тин будүрүп турары чылыг энергиязынга тарифтерии өстүреринің чугулазын база ол хуралга чугаалашкан.

—Чурттакчы чонга электри энергиязын ажыглааны дээш тарифтер ол-ла хемчээлинде хевээр арткан. Ол ышкаш чылыг энергиязын ажыглааны дээш чурттакчы чонга 1 Гкал—17 рубль 10 көпеекке доктаатkан. Үлетпүр будүрүлгелеринге, Тываның радиотеледамчыдылга төвүнге, көдээ ажылагийнын хереглекчилеринге, чурттакчылыг черлерге болгаш оон-даа өскелерге электри энергиязын ажыглаанының тускай тарифтерин доктаатkан.

Республиканың чедери берге районнарынче пассажирлер аргыштырарынга чиигелделиг тарифтерии тургузарының болгаш Тываның авиабудүрүлгезинге компенсация төлээринин дугайында айтырыгны база аваа чугаалашкан.

Көдээниң чедери берге районнарында чурттап турар ишчилериниң белен эвес социал-экономиктиг байдалдарын өөренип көргеш база чоннуң социал камгалалының талазыбиле хемчеглерии алыры-биле Тыва Республиканың Чазаа оларга чиигелделиг билет өртээн доктаадып тургузарының айтырын чугаалашкан. Ынчангаш бо чылдың ийиги кварталында тарифтерии (немелде өртектерге үндүрүглер-биле кады) бадыларын доктаатkан. Ол талазы-биле чарыгдалдарны дуглаары-биле Тываның авиабудүрүлгезинге акша-төгерикти дилеп тыварын республиканың Сан-хөө министерствозунга даасkан. Хембиле аргыжылганың үезинде Кунгуртуг, Бөрбан, Хамсыра аразының билет өртээнин ылгалын МИ-8 вертолётка чаргыдалдарынына деннээрин Чазак хуралынга шиитпирлээн.

Үш-Белдир суурга чедерининг чиигелделиг билеттериниң өртээн ол суурнын чурттакчыларынга болгаш курорттун ажылдакчыларынга доктаадыр. А дыштаныкчыларның курортче баарының үезинде билеттерин өртээн хостуг тарифтер-биле тургузар.

Малчыннарның, хөй уругларлыг болгаш чедимчези кошкак өг-бүлелериниң кежигүннериниң курортче дыштанып чоруурунга хоорайларның болгаш районнарның чагыргачерлери, будүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчулары акша-биле дузалаарының хемчеглерии алыр апаар.

Чазак хуралынга хүлээп алган тарифтерии ёзугаар Кызылдан Кунгуртуг чедер дээш пассажирлер 1400 рубльди, Мугур-Аксы чедер авиапассажирлер 1800 рубльди, Тоджу чедерлер — 1300 рубльди төлээрлер.

Ниитизи-биле 40 ажыг миллион рубльдиң дотациязын Тываның авиабудүрүлгезинге төлээри көрдүнген.

Чаа тургустунган Чеди-Хөл районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны база чугаалаашкан. Районнуң амгы байдалының дугайын район чагыргазының даргазы В. М. Оюн хуралга чугаалаан болгаш районнуң хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле дуза көргүзериң дилээн. Районнуң экономиказын быжыглаарынга болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедириңге дузалаары-биле Тыва Республиканың Чазаа доктаалды хүлээп алган. Ында айтып турары болза: «Чеди-Хөл тудут» сөптелге-тудут организациязын тургузары-биле болгаш өске-даа ажылдарга ажыглаары-биле 20 миллион рубльди, ол ышкаш эрги суурга кудуктарны казып кылыры-биле 10 миллион рубльди болгаш оон-даа өске акша-хөренгини тускайлап бээрин Экономика министерствозунга, ол ышкаш өске-даа ажылдарны кылып чорударынга дуза чедирерин Сан-хөө министерствозунга, Респотребсоюзка, Чүртталга-коммунал ажылагийнын будүрүлге каттыжышкынынга. Харылзааның болгаш информэтиканың «Россвязьинформ» күрүне будүрүлгезинге, күрүне өнүзүн эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге, республиканың Иштики херектер министерствозунга даасkан.

Пассажирлер аргыштырарынга 2 автобусту тускайлаарын, районнуң ажыл-агыйларында харылзаа шугүмнарын эде кылыры-биле 25 млн. рубльди тускайлаарын Көдээ ажыл-агый министерствозунга даасkан.

Хлеб өртээн доктаадып тургузарының, харылзааның аны-дуза чедирлени дээш тарифтерин таарыштырарының, хем флоду-биле пассажирлер аргыштырарынга билеттер өртектерининг дугайында, орук фондузунуң үндүрүглерин улгаттырар дугайында айтырыгларны чедир белеткеттинмээн деп санааш, оларны көөрүн сөңгаарлаткан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

КОНСТИТУЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫНГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин июньнуң 9-та Конституция чөвүлел хуралының ажылын чүүлдүгүнүп көрүп турарын чугаалаан. Ажылчын бөлүктериниң бирээзинге барганының соонда журналистер-биле ужурашкаш, ол хуралда ёзулуг-ла таваар болгаш профессионалдыг чугаа бооп турар-дыр - деп чугаалаан.

Президент Конституцияның онза чөрүлдээлер болдуруп турар түүлдерин чугаалажып көөрү-биле конституция арбитражының комиссиязын тургузарын саналдаан. Ол комиссияга Конституция судундан, Дээди судтан, Арбитражтан судьялар киргеп түрүп болуп. Ол ышкаш өскедаа эксперттер кирер ужурлуг.

Борис Ельцинниң чугаалазы-биле алырга, ол июнь тоста парламент даргазының биири оралакчызы Николай Рябов баштаан Дээди Советтиң алды кежигүнүнүң чагаазын алган бооп турар. Ол чагаада Президент-биле ужуражышкынны кылыр күзелин илереткен. Оны дыннаткаш, Президент ындыг ужуражышкынны мяап-ла болгунуң өскаалаан.

Борис Ельцин Россия Федерациязының республикаларының баштыңнары-биле июнь сесте болган, ужуражышкынын чогумчалыг кылдыр үнелеп чугаалаан. Чөвүлел хуралдың баштайгы хүнүнде хурал залын кагган үүн чоруткан удуртукчулар безин оон ажылында катап киржип эгелээн деп, ол дыңнаткан.

Борис Ельцин шилчилге үезинде Конституция хоойлузун хүлээп алырын канчаар көрүп турарының дугайын чугаалааш, ындыг хоойлу «курлавыр» кылдыр ажыглаттының болурун демдеглээн. Ынчалза-даа чаа Конституцияның дүгүрүштүнгэн чаңгыс аай бижимелин чедип алырын күзеп турарын ол чугаалаан.

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Конституция чөвүлел хуралының бөлүктериниң болгаш секцияларының ажылы үргүлчүлеп турар. Политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннериниң төлээлеричилериниң секциязынга бүгү эдилгелериниң оон иштинде Россия Федерациязының Дээди Советиниң эдилгелериниң чыныды таблицаларын белеткээш, чөвүлел хуралдың киржикчилериңе үлеп бээр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

ПРЕЗИДЕНТ НЕГЕЛДЕ КЫЛГАН

Эрткен вторниктиң кежээзинде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың болгаш ТР-ниң Иштики херектер министерствозунуң, оон өзы-бүрү албаннарының, Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер килдизиниң удуртукчуларының аразынга дорт чугаа болган.

Чаңгыс-ла айтырыгның — кем-керек үүлгедишкиннери-биле демиселдиң дээштиниң талазы-биле чугаа болган.

Ынчаарга Президентиниң парлалга албанының дыннатканы-биле алырга, ол айтырыг талазы-биле чугаа чогум болбайн барган. Ш. Д. Ооржак корум-чурум камгалалының органнарының удуртукчуларынга сес бербээн болгаш сөөлгү үеде оларның кем-керек үүлгедишкиннеринге удур дайын чарлаарынга шиитпирлиниң дугайында бүзүредилгелерии, өзы-бүрү «боттуг болгаш чөптүг-даа бергелеге» чылдагаанналарын, Тываның чурттакчылыг черлеринге эки туранып улусчу дружиналарының болгаш өскелериин-даа дузазы-биле корум-чурумну быжыглаарынче кыйгырыгларын хөөрү дыңнап келгенин демдеглээн.

Ындыг турбуже, милицияның, прокуратураның, суд черлериниң ажылында эки-жиириниче угланган өскерилгелер болбаан. Оларның идепкей чок, өлөн халан чоруу, кем-керек үүлгедишкиннериниң чаа байдалчыл ажылдан өөренип билбеген, харын өөренир күзел чок бооп турары аныяктар политиказының, улус өөредилгезиниң, өг-бүлени быжыглаарының болгаш социал байдалды эки-жидериниң талазы-биле Чазактың сөөлгү чылда ап чоруткан хемчеглериниң дээштиг чоруун дыка кудуладып турар. Ол хамаанчок, кем-керек үүлгедишкиннинин, оон иштинде кижилерни кара өжегээр өлүгериниң деңнелиниң дыка үлгедыры үргүлчүлеп турар. Прокуратураның мөгээзин ёзугаар азырга, республикага чүгле эрткен неделяның иштинде 9 өлүрүнү кем-керек үүлгедишкиниң болган. Амгы үеде кижилерни рынокче шилиирниң бергелери эвес, чүгле кижиге удур кем-керек үүлгедишкиннери чүдеп-даа артык дүвүреп турар. Ол дугайын Тываның шайысылалыгына болгаш районнарынга чораан санында-ла Президентиге чон чугаалап турар.

Ш. Д. Ооржактың чугаалаазы-биле алырга, бөгүн республикада милициниң эргечагыргазы чок болгаш чүгле кудумчуларга-даа, хоорай автобустарынга болгаш оларның хуузында квартираларынга-даа кызылчыларга амыр-дыш бербейн турар хулиганнаан эзирик аныяк кижилериң чагыргазы бар бооп турар. А иштики херектерниң хоорай килдизиниң штадында чартыкмуң ажыг милиция ажылдакчылары бар болгай.

Президент ИХМ-ниң, корум-чурум камгалалының өске-даа органнарының удуртукчуларынга корум-чурумну быжыглаан тудар болгаш оларны боттандырып эгелээр бирги чертечин хемчеглерин алырынга бир неделя хуусаанны айыткан. Бир эвес ындыг неделе күүсеттинмес болза, республиканың Чазаа бодунун талазындан хемчеглерии алыр апаар. Оон иштинде кадр айтырының талазы-биле хемчеглерии база алыр.

* * *

База-ла вторникте Президент Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле мурнай кылыр тудулар санында киргеи эвээш каш туттунып турар объектилерге барып чораан. Ш. Д. Ооржактың мырыңай ноокта чаа таптыг-ла бир ай буруңгаар хой кежи тоо даараар фабрикага, Кызыл хоорайның ариглад тудуунга, а Элегес-Аксы суурда школа тудуунга — январьда барып чораанын вомчукчулар сактыр боор. Ынчаардагы таныжылга үезинде ол тудуларда байдал Президентиниң сетчилинге дувүрээзинин болдурган болза, бо удаада ол ук тудугларны кылыр ажылдар шимчеп эгелээнин, эрткен үеним иштинде улуг хемчээлиг ажылдарның кылдыганын демдеглээн. Тудугжуларга таваржын турар берге айтырыглар бөгүн-даа чедер болгаш артып турар. Ынчалза-даа оларны үзе шиитпирлеп болур.

ЧУРУКТА: тывынгыр болгаш чогаадыкчы ажылдаарынга соонуургалдыг ишчилериниң бирээзи Олег Ондарович Лопсан хөгжүм-шин театрының чанынга машиназын кээп, доктаады каапты. Ол чугаазын элээн-не өөрүшкүлүг эгеледи:

— Эрткен чылда Сүт-Хөлде бодумнуң арат ажыл-агыйымны тургузуп алган кижи болгай мен. Кажаалар түдүп алгаш, инектерни, ааг-хөлду, хой-ешкүнү, дагаалары, коданчыгаштарны, хаванарны азырап өстүрүп эгелээн бис. Чээли ап, акша чыгдынып ап турган, бир чаа безерек автобусту садып алган бис. Маңнап турда амыр техника-ладыр. Сүт-Хөл — Кызыл аразынга улус чамдыкта аргыжарынга бергедеп турар-дыр. Ам оларны дажыглап чоруп тур мен, Кызылче хүннүң чыгыы чоруур-дур мен — дээш, чапчаа ажыглап эгелээн автобус дээр «ала аъдын» дүргаар суйбай дүтту.

Олег Лопсан бо хүннерде улузу-биле Сүт-Аксының Кара-Чыраа кыдыында шыктарны суггаргаш, черии болбазырадып, тарааны, картошканы база тарып алган. Оон алган дүжүдүн ол ажылагийга-даа, чонга-даа садар. Аъш-чемге элбекшил ынчаар тургустунар дээрзин ол боду чугаалап турду.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

Байырлал хүнү 1993 чылдың июнь 12-ниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Президиумунун **доктаадыры болза:**

Байырлал хүнү июнь 12 — Россия Федерациязының Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алган хүн дыштаныр хүн-биле дүжүп турар болганда, РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында Хоойлулар кодексиниң 65 үүлүнге дүүштүр 1993 чылдың июнь 12, 13, 14 хүннери дыштаныр хүннер кылдыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1993 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби ийиги сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Президиумунун **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыыжының чээрби ийиги сессиязын 1993 чылдың июль 13-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1993 чылдың июнь 9.

МООЛ ДЕЛЕГАЦИЯ

Сөөлгү үеде парламент харылзаалары ол-бо черлер аразында шорду тургустунып турар аараган. Бо удаада бистиң республикада Моолдун күрүнеин Улуг хуралының парламент делегациязы аалдап чедип келген.

Делегацияны Күрүнеин Улуг хуралының Советтер болгаш чагыргалар талазыбиле Доктаамал комитединиң даргазы Д. Дашцеден баштап чоруур. Оон-биле кады Улуг хуралдың кежигүннери Ц. Нямхыямбу, О. Шаалу, Улуг хуралдың эргелел төвүлекчизи Ж. Бехтур база Моол Республиканың Россия Федерациязында чингине төлээзи Д. Чимэтдорж келген.

Бистиң корр.

ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ КОНФЕРЕНЦИЯ

«Алдан-дургуннун» тура халыышкыны эгелээнден бээр 110 чылынга уткуштур эртем-практиктиг конференция дүүн, июнь 10-да Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар улуг залынга болуп эрткен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап конференцияны эге сөзү-биле ажыткан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак конференцияның киржикчилериңе изиг байырны чедирип, чүве чугаалаан болгаш алдан-мазыдырларын тура халыышкынының төөгүзүн моон соңгаардаа хандыр шинчилээринин чүгулазын онзалап демдеглээн.

Төөгү эртемнериниң доктору, Тыва Республиканың эртемнинин алдарлыг ажылдакчызы Ю. Л. Аранчынның «Тываның төөгүзүнге «Алдан-дургуннун» тура халыышкынының ролю болгаш ээлеп турар черя». Күрүнеиин Кызылда башкы институдунун тыва дыл болгаш литература кафедразының доцентизи, дыл эртемнериниң кандидаты, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Д. С. Куулариың «Маньчжурларга удур тываларның демиселинин чылдагаанналарын Амур-Саяа дугайында тываларның тоолчургу чугааларында айытканы», ТДЛТЭШИ-ниң директорунун оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы М. Х. Маннай-оолдуң «Маньчжурлар үезинде Тываны болгаш оон кожуулнарын чагырып турганы», уран үүлүүн башкарылта эртемнериниң кандидаты, Тыва Республиканың Күрүне шаннаалынын лауреаты, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы З. К. Кыргыстың «Тыва улустуң чоргаар оолдарының ырлары», Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы, дыл эртемнериниң кандидаты К. А. Биченнейниң «Тыва Республика—бүрүн эргелиг демократтыг республика» деп ылетkелдерии, а ол ышкаш өске-даа темаларлыг дыннадыгларны конференцияның киржикчилери дыннаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак конференцияның түүнелиинде делгеренгей чүве чугаалаан.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Конституция төлевилелинге хамаарыштыр

БҮЗҮРЕЛИВИС БУУРААР ДЕП БАРДЫ

Россия Федерциязында бөгүнгү политиктиг хөй-ниитичи амыдырал Үндезин Хоойлунуң салымын долгандыр дойлуп, утка-шынары илереттинмейн туруп берген дизе частырыг болбас боор. Өзы-бүрү политиктиг күштер «шугланыр чоорганын» бот-бодунче тыртып, былаажып, дам-на нарын байдалды хойтпактап, удур-дедир чорукче киирерин оралдажып турар дизе база меге эвес болгай.

Байдал мынчап барганда, Россия Федерациязының хүрээлениинде турар республикаларда оларның аразында Тывада политиктиг болгаш хой-ниити организациялары кандыг тура-сагыштыг туруп турар деп чүве сонуургаанчыг апаары чөптүг боор ужурлуг. Ынчангаш бистиң корреспондентивис ындыг күштерниң бирээзи — «Хостуг Тыва» улусчу фронтунун төвүнге барып, шимчээшкининиң удуртукчузу Вячеслав САЛЧАККА ужурашкаш, беседаны кылган.

Корреспондент: Баштай силерниң шимчээшкининер дугайында. Оон бүрүткеткениннен бээр бир чыл чедип турар хире. Ол ындыг ирги бе?

В. Салчак: Ийе. 1992 чылдың июнь айның 10-нүн хүнүнде Юстиция яамызынан бүрүткелди, дорту-биле чугаалаар чүве болза, шуут чаалап турган, алган улус бис. Кандыг-даа барымдаа чоокка «Хостуг Тываны» бүрүткевес дээш турупкан. 3 шак чедир мартыжып, юристерниң хоойлу-дүрүмге дүүшпес туружун сойгалап турган, бистин шыныг чоруувусту камгалап алган бис. Чогум шимчээшкиниң ажылдап эгелээн үези апрель ай болгай, а алды айда шудургу политиктиг акцияларны кылдывыс.

Ам бир чыл эрткен. Ындыг кончуг мактаныптар чүве чок. Тывавыска үш-баш чок чүүлдер тургустунып келбезин дээш-ле улуг-улуг хөй кижи киришкен акциялар эртиреринден ойталап келдивис.

Ам черле шудургу шимчевир үе келген, улус оны база негеп турар боор чүведир.

Корреспондент: Вячеслав, Сюрюнович, Россияның Үндезин Хоойлузунга хамаарыштыр байдалды канчаар үнеп, билип, хүлээп ап турар силер?

В. Салчак: Байдал мындаазындан артык нарыдаан. Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелдеринде, ылангыя Россияның Конституция комиссиязының белеткээни төлевилелде республикаларның эргезин дыка кызырган.

Мында кончуг айыылдыг чүве чүл дизе, бир эвес Тыва бодунун эрге-хүлээлгезин, түскайлан ангыланыр эргезин чоянун бадылаашкынының үштүн ийи кезээ-биле бадылап-даа алыр болза, оны чүгле Россия Федерациязының Дээди Соведининиң чөпшээрелибиле шингээдип ап болур деп О. Румянцев дээргинин ук төлевилелинде дорту-биле киир бижип каан.

Ам байдал кандыгыл дизе, Россияның крайлары, областары республикалар-биле ден эргени берзин дээш дедир тепкеш чыдыпкан. Конституция хуралының ажылынын дугайында медээлерии дыңнаарга, ол хуралдың өзы-бүрү ажылчын комиссияларының туружу базза шак ындыг хөөнче кирип бар чыдар. Бир эвес экономика, саңхөө талазы-биле алыр чүве болза, ол-даа канчаар, а крайлар, областар шуут-ла политиктиг болгаш күрүне чергелиг дениелди негеп турар. Ынчап келгеш, оларның ол саналын, негедезин хүлээп аптар болза, республикалар, бистин Тыва база аная-ла-бир девискээрлер апаар болгай, ол дээрге билдиңгир чүве-дир. Тываның бот-догуннаан национал хевирлиг күрүнези шуут эстн бээр. Болунун Үндезин Хоойлузунга Россияның чөпшээрели чокта өскерилгелер безин киирип шыдавас болу бээр, аңгыланыр хамаанчок.

Чурталганың кадыг-дошкун уржуундан бистин чонувус, республикавис кандыг айыылдыг байдалда келген деп чүвени эскерип, билбейн турары дыка-ла харааданчыгдыр.

Чеже-даа берге, чурталга кайы хире-даа нарын турда, Тывавыс аная-ла-бир губерния ышкаш апаар болза, бисти, тыва кижилерни, бо бүгү кая чедирип болурул деп чүвени болаиза эки.

Корреспондент: Эки боданыр чүве болза, шынап-ла, дүшкүүрлүг хевирлиг байдалда турар улус-тур бис. Ам силер чүнү канчаар, кандыг ажыл чорудар деп бодап турар силер?

В. Салчак: Бир дугаарында, тургустунып келген байдалды эдип-чазаар хемчеглерии Тываның удуртулгазы хүлээп алгаш, чорудар ужурлуг. Ындыг-даа болза, олар ону долу ёзу-биле кылып чорудар бе? Шак-ла ындыг ийин деп черле харылап шыдавас мен.

Сөөлгү чылдарда Россиядан акша-төгерик алырының хуузун эвээжедип, көскү кылдыр кызырып, Тываның экономиказы бодун боду хандырар кылдыр ынаар оода бичиндаа угландырган бе? Ынча миллион, ынча миллиард акша дилеп алдывыс деп үргүлчү медеглээриниге өй. Акша-төгерикти ап-ла турар ийнаан, Тыва база-ла ону кайын халас ап турар деп, ындыг-даа болза, чылдан чылче экономиканы быжыглап, даштыкы чурттар-биле быжыг харылзаа тудуп, делегей рынокунче үндүр садып болур барааннар будүреринче кол угланыышкынны чедип алыр ужурлуг-ла болгай деп саналр бис. Бо талазы-биле хөй чүү кылдынганыл? Дээди Советтиң даргазы К. Бичелдей чоокта чаа радиога Тываның алдынының дугайында эки сөстер чугаалады. А оон чүл ынчаш? Чеже-даа «халва-халва» дээрге, аас ишти чигирзиг апарбас болгай.

Ам байдал ындыг. Демне чугаалаан болгай мен, крайлар, областар республикалар-биле ден эргени чедип алыр дээш кызыдып чоруп турарын. Оларның ол негелдезин аная-ла үнүп келген бе? Россияның чамдык удуртукчуларында ындыг чугаа турган болгай (ам-даа бар, ындыг чугаалар): «Бир эвес Федерациядан үнер дээн республика бар болза, үнүп чоргун». Моон утказы чүдел? Бир эвес Тывага хамаарыштыр алыр болза, олар билир: бөгүн Тыва Россия чоокка чурттап шыдавас. Чүге дизе хөй-хөй он чылдар иштинде олар бисти чемгерип, амдажыдып, үргүлчү диленир улус кылдыр өөредип алган. Ынчангаш бөгүн Россия чоокка өлүр бис, чидер бис деп, хөй тываларның алгырып турары ол. Ындыг угаан-медерелдиг улусту кым-даа кижи, ылангыя Россия ышкаш «улуг акывыс», канчаар-даа, кайнаар-даа албадаппас чүве бе? Ынчангаш үнер болза үнүңер деп турары безин чөп, чүге дизе олар база билир: «Тыва дөмей-ле үнүп шыдавас, бис чүү дээр болдувус, ону күүседир, Россияга сөгүрүп чедип кээр» деп. Ынчап турда демги крайлар, областар үстүнде айытканым ышкаш негелдени хостуу-биле, туразы-биле кылып турбайн канчаар.

Бистер бир эвес шиитпирлиг, бодувус дээш туржуптар бис деп чүвени көргүспес болзувусса, Тыва Республикавысты губерния кылдыр алдырынга, бот-догуннаан эргевисти, күрүневисти чидиреринге келир бис.

Бо бүгүнү барымдаалааш, бүгү чүвени өөренип көргеш, ам черле шудургу шимчеп эгелээр ужурлуг бис. Даргабошкаларывыс Тывазын камгалап шыдавас болза, чон боду камгаланыр ужурлуг. Ону черле тыва чон бодавас болза, кым бодаарыл?

Ынчангаш, бир-ле дугаарында, Тыва Республиканың чаа Үндезин Хоойлузун чоокку үеде хүлээп алырын негээр деп турар бис. Ол бир арга. Оон аңгыда, удурланыышкынның акцияларын кылыр бодап турар бис. Кандыг ёзу-биле ону чорударын чон-биле сүмележир бис. Бо талада июнь айның 30-ниң хүнүнде «Хостуг Тываның» талаалаачыларының чыыжын эрттирер деп чарлаан бис. Ук чыышка чон-биле сүмелешкеш, Тывадан айылдыг байдал чайлаваан барза, Тыва Республиканың амгы үеде күштүг бооп турар Үндезин Хоойлузунуң 64-кү үүлүн болгаш Тыва Республиканың референдум дугайында Хоойлузун ёзугаар шимчээшкинин эгелээр. Чүгле чаңгыс чугула айтып каарым чүл дизе, шимчээшкинин чүгле чоннуң чөпшээрели-биле эгелээрин. Чоя хоржок дизе, шак ынчаар болур ужурлуг. Чүгле бир эвес ынчап баар чүве болза, аксывысче сугдан куткаш, ийи холду көдүрүп алгаш, Россияның каш дугаар губерниязы азы Россияның кандыг хевирлиг чагырымчызы кээрин деп чүвени сөгүрүп алгаш йанап орары арткан.

Корреспондент: Таан-даа Вячеслав Сюрюнович, канчаындыг байдалга кээр деп бис силер улус-чонну эмин эрттирип коргудуп турбаан силер бе?

В. Салчак: Мен база бүзүреп ор мен, ындыг байдалга бүгү чүве чеде бербезин деп. Чонумнуң дайзыны эвес-ле болгай мен, аная багай салым-чолду күзевейн орар мен эштерим база шак-ла ындыг Россияда угаан-медерели өскээр шимчевээн улус хөй кезии болгай. А чонну коргудар сорулга бисте чок. Чүгле байдал, шынап-ла, дүшкүүрлүг болу берген деп чүвеин бистан чонувустун хөй кезин билбейн турары кончуг хомудаанчыг.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерии оон-даа калбартып, дыладып, анализ кылып чугаалап бодур ийик. Ындыг-даа болза бо айның 30-да болур чымшка шупту чүвеин сөйгарып, улус-чон-биле сүмележип турган, Тываның келир үезинин дугайында чугаалажыр бис. Ынчангаш Тываны ажыг дээш сагыш-сеткил сарып чоруур эш-өөрүү чаладыр-ам. Чымыш-каяа болуп... мей чарлаатар бис.

Чер-чер Советтеринде

АМЫДЫРАЛЧЕ САГЫШ САЛЫП...

Эрзин район Советтиниң биче Советтиниң кежигүннери, доктаамал комиссиялар даргалары, Нарын, Бай-Даг, Сарыг-Булуң, Эрзин көдээ Совет даргалары Таңды кожуунга арга-дуржулга солчуп чораан. Эрзинчилерни район Советтиниң даргазы Х. С. Кара-оол удуртуп келген.

Ужуражылганы Таңды район Советтиниң даргазы Г. Т. Санчы ажыткаш, Тыва Республиканың Дээди Советтиниң Күрүне тургузуунуң талазы-биле комитетиниң даргазы В. Х. Сүге-Маадырга сөс берген. Владимир Хертекович реформалар үезинде Советтерниң ролүн онзалап чугаалаш, бо арга-дуржулга солчуушкунуп деткээн.

Даравзында Таңды район Советтиниң даргазы Г. Т. Санчы аалчыларга бистин районуңуң төлөөлекчи органнарының ажыл-ижинин, ажылагыйларының дугайын таныштырган.

— Таңдыда 6 көдээ Советтиң девискээринде 14800 чурттакчы бар. Бай-Хаак, Арыг-Бажы көдээ Советтерде хостаттырган даргалар ажылдап турар. Үеним негелдезиннде өскелеринде көдээ Совет даргаларының болгаш суму чагырыкчыларының хүлөөлгелерин чангыс кижи чедимчелиг күүседип турар. Ынчангаш оларның эрге-дужаалының адын мынчаар тодаргайлаар: көдээ Советтиң чагырга даргазы, Таңды районуң девискээринде 4 совхоз, 1 дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, бир акционерлиг ниитилел туруп турар. Май айның дыңнадыы-биле ажыл-агыйларда 7608 бода мал, 50899 хой, өшкү бар. Район Совединге 43 депутат соңгуткан. Ында дөрт доктаамал комиссия ажыллап турар — деп, Георгий Түлүшевич чугаазын түннеди.

Даравзында чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Е. М. Куулар кожуунда социал камгалалдың деткимче фондузунуң, «Ачы-буян» кооперативиниң, улус өредилгезиниң, кадык камгалалының дугайында делгереңгейн-биле чугаалаан.

Таңды районда ажыл-агыйының чаа хевирлериниче шилчилге база чөрүп турар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар каттыжышкынында кылдынып турар ажылдың, бергедээшкиннериң дугайын оон даргазы С. Допуй-оол чыыганнарга чугаалап берген.

Таңды район чагырга даргазы Д. К. Ооржак сөс алгаш, агаар-бойдустуң берге байдалдары турза-даа, совхозтарда часкы хову ажылдарының чүгээр чөрүп турарын демдеглээш, тудуг черлеринде, бүдүрүлгелерде, харылзаа белдириннде четпестерин боттуг чижектер-биле дидим, ижин-кара чокка чугаалаан.

Кочетово көдээ Советте организас-массалыг ажылдар эки түргустунган. Ынчангаш хүннүң ийиги чартыында эрзинчилер Кочетово суурга барган. Көдээ Советтиң чагырга даргазы Л. Т. Оюн сөс алгаш, мынча дыды: «Кочетово Советте 12 депутат бар. Оларның аразында Валентина Еизаковна Оюн эн-не идепкейлиг ажылдап турар. Совет ажылын план ёзугаар чорудуп, сессияларны, биче Совет хуралдарын айыткан хуусааларында эрттирип, аңаа суурнуң амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны чугаалажып, доктаамал шиитпирлерни хүлөөп ап турар. Биче Совет суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче, чаагайжыдылгазынче, корум-чүрүмче, кижилерниң хууда дузалал ажылагыйынче кичээнгейни доктаамал салып турар. Участок төлөөзи шагдаа чок-даа болза, Кочетовода корум-чүрүм чүгээр. Бо дээрге хөй-ниитиниң ажылының түннелик-дир. Көдээ Советтиң девискээринде «Шанган» акционерлиг ниитилел бар. Ажыл-агыйда 13 эштежилге ажылының уг-шиин тыва берген, үре-түннелдиг ажылдап турар.

Оон соонда депутаттар көдээ Советтиң организас-массалыг ажылы-биле таныышкан.

Аалчылар Кочетовода төөгүүнүң мемориалдыг музейин барып көргеш, Музейниң эртем ажылдакчызы В. Е. Оюн делгереңгей тайылбырны кылган. Семинарның планын ёзугаар эрзинчилер Межегейге бяза чораан. Межегей көдээ Советтиң чагырга даргазы Ю. М. Маңзый-оол ужуражылганы ажыткаш, эрзинчилерниң социал башкыларының ажылын сонуургаанын 'барымдаалааш, Межегей ортумак школазының директору К. К. Монгушка сөс берген. Кара-кыс Кожай-ооловна социал педагогиканың дугайын делгереңгей чугаалаан. Оон соонда социал башкы А. Л. Ускова арга-дуржулгазын аалчыларга таныштырган.

Ужуражылганың түннелинде Эрзин район Советтиниң даргазы Х. С. Кара-оол арга-дуржулга солчуушкунунуң эки эрткенин демдеглээш, таңдыжыларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Севээн ОЮН.

Май айдан эгелээш «Шын» солун Улуг-Хем, Чаа-Хөл районнарда бодунуң корреспондент пунктузун ажыткан. Корр-пунктунуң эргелекчизинге — солуннуң ук районнарда тускай корреспондентизинге С. Д. Монгалды солуннуң редколлегиязы бадылаан. Седип Долзатович Монгал Эрзин районуң Үстүү-Теске 1944 чылда төрүттүнген. Эрзин ортумак школазын дооскаш, ракета кезектеринге шериг хүлөөлгезин эрттирген. 1968-1969 чылдарда тыва радиога корреспондентилеп, республика телевидениезинге киллис редакторлап ажылдаан. 1974 чылдан Иркутскиниң Күрүне университединиң журналистика культедин дооскан соңунда «Шын», «Тыванын аныяктары» солуннарга корреспондентилеп, киллис эргелекчилеп, Норильскиниң даг-металлургия комбинадынга мастерлеп, «Советский Таймыр» солунга штаттан дашкаар корреспондентилеп ажылдаан. 1989-1992 чылларда «Уран чогаал», «Улуг-Хем» солуннарның редакторунга ажылдап турган.

Ам мооң адаанда солуннуң чаа томуйлаткан корреспондентизиниң Улуг-Хемниң ус-шевер, уран талантылыг кижизи, хам К. Х. Хуурактың ажыл-херээнге, амыдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр бижиттинген баштайгы чурумалын парлаар-дыр бис.

Кижи болгаш салым-чол

ТАНЫЖЫҢАР:

Кыргыс Хуурак

Мен иштики-даштыкыга хөйле чордум. Ылаңгыя Төрээн Тывамның ол-бо булуңнарында барбаан, четпээн черлерим барык чок боор. Ынчалзажок бо-ла чорааш тыва кижилерниң оран-савазының иштинден бир каас өг, бир бажың өргеним черле уттундурбас. Бирээзинге сөөлгү катап ийи хонук бурунгаар бо үүлүү шорбажылдары-биле кире дүштүм. Ол дугайында аданга элээн доктаай бээр мен.

Каш чыл бурунгаар республиканың хоочун журналистеринің бирээзи Ким-оод Хертекке баштаткан элээн каш радиотележурналистер Тес-Хем районунуң «Кызыгаар» совхозунуң Шара-Нуурда аныяк тева кадарчызы, бөгүн ол-ла ажыл-агыйның мурнакчы хойжузу Роман Алдын-Херелович Сояның аккыр өөнге кире дүшкеш, кезек аксывыс «аазадып алгаш» ордувус. Ынчаар деритгинген каас чараш өг Кызыл чоогунга болза аарай деп чугаалажып ордувус. «Ыңаа» деп үн чаңгылаанган ынаалыг тыва өөмге ам-даа быражыр орансава чок деп өскелерге бүзүредир, бир сөс-биле, музей кылып алыр дугайында аан. Ким-оол Одучуевичиниң көрбээн үүлү, көдүрбээн хөнөө чок-ла кижи болгай. Оон ынчангы магадаашкыны олчаан ам-даа сеткилимде таңмаланып артып калган ийин.

Ханы, быжыг найыралга харназы-даа хамаарылга чок. Мээң дем силерге элээн делгереңгей төөгүүр деп аазаанным 70 харны ажа база берген Кыргыс Хавандаевич Хуурак-биле, шында-ла, суг аксас дижир өөнүктер. «Ажышкилер» бис. Оон-биле бис ийин чогаал доңнаштырып каан. Районнар аразының «Улуг-Хем» солунуң редакторлап чедип келиримге, ол даады менээ кээп, бижээн медээлерин, үүлдерин, чечен чугааларын көргүзүп, арга-сүме алыр кижи. Чүгле шүлүк биживес, мындыг. Мен база шүлүкке тарыы болгаш өөрүп ордум. Оон башка көргүзүп чедип келзе, үүү дээр мен. Ындыг эвес чүве боол-тур. Солунга үндүрбес дээрдеш башка, түүлгелиг кижи болгаш ылаңгыя алгыш-йөрээлдерни боду чогаздыр, ийи-чаңгыс шүлүк-даа бижип көрген чери бар. Боду хөлчок бөдүүн, биче сеткилдиг, «чыткан хой тургуспас» дээр ийикпе, кижи болгаш ындыг-ла турган боор, бодунуң бурган чаязган, иезинин төрээн чамдык уран талантызын «хойлаптар», хөйге, чонга хөөредип-хайгадырынга ынак эвес.

Шында-ла, акшый берген бо акый кижиниң кылбас-тутпас чүвези чок, хей-ъзды, сүлдези хүн бүрү өрү, бедик чоруур кижи дээрзин билир мен. Ол «Улуг-Хем» солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи болурундан аңгыда, фотокорреспондент база болуп турар. Оон улус ажыл-агыйының ол-бо адырларында культура, социал тургузуушкунда мурнакчы кижилерни, чедер-четпестерин көргүскен фото-чуруктары чүгле район эвес, а чамдык республика солуннарынга парлаттынганын номчукчу билир. База ол ышкаш иревис баяндан эгелээш, дошпулуурга чедир орус хөгжүм херекселлериңе дөгерезинге ойнаар. Чаңгыс харын скрипказы чок болгаш ындыг бе, аңаа ойнап органын көрбээн кижи-дир мен. А боттарывыстың өкпе-чүрээвиске дээп турар тыва хөгжүм херекселдерин салаа базып санап-даа канчаар. Оларга ол бир-ле ындыныалдыр-сырынналдыр ойнаар эвес, а шуут-ла боду чазап, кылыр кижи чорду. Чүгле бодунда эвес, а хереглээн, чоок таныыры ийи-бир кижилериң бажың-балгаттарында база оон ус-шевер холдарының уланчызы болган игил, бызаанчы баштаан хөгжүм барын билбес аргам чок.

Оларның кырынга шаң, кенгирге база кагар. Ол уктуг хам кижи болгаш маңаа шагаа, ойтулааш чергелиг тыва байырлалдар демгинин киржилгези чоккө эртпес чүве. Ол аңаа сан салыр, ном, йөрээл номчуур, алганыр кижи чоржук. Мурнунда оон өөнүң бозагазын артап кире бээрге, хамның хамык херекселдерин ханаларында азып каан турар боор чүве. Эрткен чылдан бээр ындыг эвес. Оон аңаза Бошка-Хелиг, аваазы Хандыва-Хам деп аттарлыг турганым, болунда бяза ужур барын Тываның сарыг шажын нинтилелинің удуртукчулары эскерип көргеш, ырактан келген башкыларны эвилелдеп алгаш, аңаа ынчан шылгалда дужааткан. Чижээ, чарынны, ылангыя акка, азы өрттеткеш көөрүн, хуваанактаарын, төлге салырын, каран көрүүрүн, хамнаарын дээн чергелиг. Бүгү шылгалдаларны ол билдилиг эртерге, «Кожуун хамы» деп бижээн шыңызылганы, оон-биле чергелештирер «Херек-чоруктуг» кижилерни ажык байдалга хүлөөп алыр эргени аңаа тывыскан.

Ам бөгүн Улуг-Хем, Чаа-Хөл ийи районда хөй кижи Шагаан-Арыг хоорайның «Көк-Чыраалардаа» оон бажыңының адрезин шээжи-биле билирлер. Кожуун хамының ажылдаар тускай бажың-балгалы амдыызында чок, ынчангаш ол шуут-ла чуду каразыче кирипкен кижи болду. Ынча хөй чоныу (күзелдиг кижи хөй) халаажыравайн, бодунуң бажыңында хүлөөп, ачы-буянын чедирип турар. Чүгле сөөлгү айларда оон ачы-дуза көргүскеин улуг-бичии улустарның өөрүп-четтиргенин илереткен чамдык сөстерин демдеглээн тускай кыдыраштан мооң адаанга ушта бижилгелерден көрүптээлинер.

«Мээң инээмин оор алган. Кожуун хамынга барып төлге салдырдым. Турар уг-шиин, чүгүн айтып бээрге, дилеп чорааш, баглап каан турганын тып алдым».

Х. ЧАЛБАА, 3 айның 6-ның хүну.

«Мээң ургуларым ачазы өгбүлевиске каржы-хажагай, үргүлчүнүн арагалаар-дарылаар боорга, өөмүн эр ээзин ножуун хамынга чедирип кирдим. Хуурак К. Х. оны арага ишпес кылдыр «кара эм-биле» эмнеп кагды. Өөрүп четтирдим!».

Аня КЫРГЫС, март 10.

«Мээң бажыңымны оор алган. Дуза дилеп, кожуун хамы Хуураккa келдим. «Ындыг кудумчуну, ындыг бажыңны эскерип көр» — дээн. Тып алдым.

Зоя ИРГИТ, майның 2.

«Бо бүүгө боттуг дузаны өөнүң хереэжен ээзи Баазан Түлүшовна Хуурак чедирип турар. Хамның дериг-херекселлиг даараарынга, шаң, кенгиргезин каастаарынга оон ачы-буяны эгээртинмес. Ол ышкаш слар иелээн эгиннерин чергелештирипкеш, тыва ырларны, улусчу кожаңнарны бадыра бергенде, кижи дыннап ханмас. Бирле үгбавыс ырлаар, демги бирээвис холга туттунган орус, тыва хөгжүм хереселдериңе үдээр. Яблоко яблоныдан ырадыр дүшпес чүве дээр. Кыргыныарының ажы-төлү өзүп, «өскен уязыдан үжүп үнүгүлей» берген. Чүгле хеймерек школачы Алексей ада-иезиниге өмеклөмек болуп, чаасканн арткан. Ол Шагаан-Арыгда ургларның уран чүүл школазының эки өөредилгелиг өөренгичизи, келир үеник хөгжүмчүзү.

«Ушкарганнай чедирер» дажир. Бо чүүлдү эгелээрде бир каас-коя өг, бир бажың дугайында чугаалаар деп аас ышкынган кижи болгай мен. Өг дугайында «өөчүк шагда салдынган» дээрзин ожаган боор силер. А бажың чугаажок К. Х. Хуурактың дээрзин ам мээң дузам чокка-ла эскерип каанынар чугаажок. Шында-ла оон шалаларын, ханаларын, иштики бүгү эжиктерин, дээвиир-дүндүнге чедир янзы-бүрү өөнүг, хээлиг тыва үгүлзалар каастаан, чаражы кончуг. Өске бүгү үүлдер боттарының туруштарында, эмге-сескелиг, чаңгыс-даа артык чүве чок.

«Чүс катап дыңнаарының орнунга, чангыс катап көргени дээре». Шала бүзүрексевес болзунарза, кожуун хамын, чүгле мээң эвес, а бүгү эки, ажык ак сеткилдиг улуг-хемчилерниң, чаа-хөлчүлерниң, хендергежилерниң өөнүү Кыргыс Хавандаевич Хууракты бозагазын артап, аяк шайын зартааш, көрүнер даан. Борта силерниң кандыг-бир чүү-хөө чидирип алырынар, амыдыралдың бо берге, нарын үезинде эки-бак үүлдерге таваржырынар албан эвес, а ол бүгү силерден кезээде чайлап чорзун дээш бээр изикер арттырым, кирип келир болзунарза, улам эки болур ийих...

Седип МОНГАЛ.

ДЕТКИМЧЕ ТУРДА, АЖЫЛ ШУУДААР

Чедериң делгем ховуларын шаандан бээр чоп кайгап, магадап чугаалажып чораан. Оът-сиген, чечек-чимис салаңнаар үелер турган болдур ийин. Тараанын, картофельдиң, ногаанын, арбузтуң чаагай дүжүдүн ажаап ап чордувус.

Маңаа, Кур-Чер сүүрга, амыр-дыш бодавас, ажылшчи кижилер чурттап чораанар. Ам безин «Тиилелге» совхозтуң ажылчыннарының үштүң ийи кезээ механизаторлар, чолаачылар деспизе частырыг болбас. Олар машина-техниканы беш салаазы дег билирлер, оларның башкарган техниказы белен үреллир эвес. Шак ындыг угаантыг-сагыныгыр, чогаадыкчы ус-шевер кижилерни хуумда магадап, оларга чоргаарланып чор мен.

Чоокта чаа оларның чамдыктары-биле ужуражып, чугаалажыр аргалыг болдум. Механизаторлар Дадар-оол Куулар, Радион Ондар, Эрес-оол Куулар сугларның чугаазын дыңнаааш, сеткил-сагыжым өскөлөп, хөйүү-ле бодаан мен. Оларның чугаазын ам киирейн:

— Часкы сезон эгелей бээрге, бергелерге бо-ла таваржы бээр апардывыс. Дарга-бошка-даа хову-шөлге шоолуг көзүлбестээн чүве бо. Хей-ле үрезин манап хүнээр-даа турдувус. Кежээ дужер чоокшулай бергенде ийи-бир машина тараа эккээр. Ыя ону чаштырып каар бис. Оон кедерезе солярка чок дээр. Чылыш чогувус кончуг апарган. Деткимче турда, ажыл шуудаардыр ийин. Арай тоомча чок байдалче кирип тур бис — деп. Эрес-оол Куулар чугаалааш чорутту.

— Ийи-ле хүн ажылдаааш амнелгеде чыдып алганым бо-дур. Назы-хар улгадып кээрге, кадыг ажылды угбастап, даазш-шимээн шыдавас апарган мен — деп. Дадар-оол Куулар хомудаан сеткилин илеретти.

А Радион Ондарның бодалы Дадар-оолдуу-биле көңгүс дөмей чыгыы болду:

— Оода-ла акша-төгерви-вистн улгаттыынып бээр болза көрем. Кыш-чай чок чер хонып, үлүг тоомчага албайн чораааш, кадыым баксыраанны бо-дур ийин, акым. Оон башка бо хире назыда азрбас ужурлуг чүве-дир ийин. Удуртукчу-ла кижи бүрүзү улустуң кадыын болап олурар, деткимче көргүзерин утпас болза, ажыктыг кылдыр санаар мен.

Боттарының ажыл-агыйында кижилериңе социал байдалынче сагыш салбас чүүлдериниң барын чугаалажып олура, Бин-Хем районунуң совхозтарынга дузалажып турганын сактып, ында ажыл-агыйларның удуртукчуларының механизатор кадрларже улуг кичээнгей салып турарын мактадылар:

— Аңаа беш комбайнныг ажылдап турдувус. Тараа ажааалазының үезинде эштке ажыглаары-биле кодан хойну чоокшуладып алыр улус чорду. Чаа өлүрген хойнуң семис эзди, сүт, сметана черле үзүктелип көрбээн. Чеди хонгаш-ла ажылдың түнелия үндүрүп турду. Мурнакчылар диртпеш, халас-даа чемненип чордувус. Механизаторларның тыртар таакпызын өккеп берип турду. Ындыг эки байдал турда, канчап багай ажылдаар боор.

Часкы, күскү хову ажылдары моон соңгаар база келир болгай. Ол үзүктелир эвес. Ынчангаш хову-шөлге кадыг ажылды дүн-хүн чок кыла бээр кижилериистиң сеткилин хомудатпайн, оларны мораль-даа, материал-даа талазы-биле деткип, хей-аъдын көдүрүп турары ажыктыг деп билип чоруур мен.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл район.

ЧАА ДҮЖҮТ ДЭЭШ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА корр.). 1993 чылда дүжүт ажаап алышкынын болгаш мал чемнериниң белеткелин организастыг эрттирериниң дугайында Россияның Чазаанын айтыышкынынга Виктор Черномырдин ат салган. Ол документиде айытканын ёзугаар алырга, күүсекчи эрге-чагырга органнары көдээ ажыл-агый болгаш улептүр база хамааржыр ведомстволары, өөчүү-хөренги хевири хамаанчокка, өске-даа бүдүрүлгелер-биле дүжүт ажаап алырынга болгаш мал чемнери белеткээрниге чүүк автомобильдерин хаара тудар дугайында хайы-даа талага ажыктыг хереэлерин чарар талазы-биле ажылды организастаар ужурлуг. Кереэлерни чарарының үезинде автомобильдерни кывар-чаар материалдар, магадылал кезектер-биле хандырарының чүрүмүн, а ол ышкаш чолаачыларның ажыл төлевириниң хевирлерин тодаргай айтыр.

Хоорайларның, сүүрларның ажыл кылып шыдаар чурттакчыларын, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларын, а ол ышкаш дээди өөредилге черлериниң студентилерин болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң үстүкү курстарының, профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарын дүжүт ажаап алышкынынга болгаш мал чемнери белеткээринге керээ ёзугаар хаара тударын ол айтыышкында база сүмелеп турар.

ДУГУРЖУЛГА КЫЛЫП ЧОРДУВУС...

Тывада ыяш болбаазырадып кылыр талазы-биле кады ажылдаар «Леппортуд» бүдүрүлгениң бөлүк ажылдакчылары чоокта чаа Кыдат Республиканың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунга чораан келген деп чугаа дыңнааш, ол бүдүрүлгеге чедип, оон чиигине директорунуң оралакчызы, бүдүрүлгениң инженер-саарылга төвүнүң директору Мам-оол Хертекович САМДАНЧАПКА ужуражкаш, оларның Кыдат кирип, кандыг айтырыглар шиитпирлеп чораанын сонуургап айтырган кижи мен. Мээң сонуургап чораан айтырыгларымга Мам-оол Хертекович мындыг харыны берген:

— Кыдат кирип чораан сураглыг болдунар. Кымнар чорааныңар ол? Чүнү дугуржуп алдыңар, Мам-оол Хертекович?

— Бүдүрүлгениң чиигинде директору А. И. Ванжа, инженер-саарылга төвүнүң товаровед-экономизи Е. Н. Аракчаа база мен бодум чораан улус бис.

— Кыдат чуртунче хеле-бүдүү чоруй барбаан-на болгай силер. Силерни чалаан турганы ол бе?

— Эрткен чылдың декабрь төнчүледир Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунуң даштыкы садыглажышкын компаниязының ажылдакчылары-биле ужуражып, кады ажылдажылга дугайында чугаа кылып турувуста олар бисти чалаан чүве. Оларның чалааныг ёзугаар чораанывыс ол ийин.

— Орук-суур кайы хире чордунар? Чогум орук кандыгыл? Чүүк сөөртүр машиналар-биле чүүк суг чедирген боорул?

— Кыдат бистиң Тыва-биле кызыгаарлашпайн турар болгай. Ынчангаш Казахстан, азы Моол тавартыр чоруур орук бар. Чүгле бо орук-биле чораан. Тывага чоок боор турар Синьцзян-Уйгур автономнуг район-биле харылзажып болур аргалыг чордувус. Моол таваараш, Кыдаттың бо районуне кирип болур ийи эрттирилге пунктузу бар чораан. Бирээзи, Моолдуң Копту аймактың девискээринде Тайкешкен порт, бирээзи Баян-Өлгий аймактың девискээринде Даян порт. Бо эрттирилге пунктулары үүгле часкы-чайгы айларда ажылдаар. Бир айда-ла 10 хонук дургузында кызыгаар эрттирилгезин чордар.

Орук ырак болгаш берге. Кызылдан Тайкешкен портка чедир оруктуң узуну 1 муң километр ажыг. Даян портка чедир оон ийи катап чоок. Ынчангаш Кыдат-биле доктаамал харылзаа тудуп, кады ажылдажылга чорудар деп бүдүрүлгелер, организациялар бо оруктарны эки өөренип алыр болза эки хире чораан. Бис бо чоруурда Тайкешкен порт дамчып Кыдат чуртунче кирип чордувус. Эрткен оруувусту бааран, кээрде эки көрүп ап, демдеглеп ап чордум. Бо узуй оруктун эң берге черлери — Багаа— Улаан-Даваа арты болгаш Бодонч хемниң дыйлан оруктары. Хар эрип, чаъс чаап келген үелерде бо хем дораан дажыр чер-ле чоржук. Тывавысче дедир эвес чаныр оргаш, бо хемни кежип чыда машинавыс сугта дүжүрүп, айыыл-ондакка-даа таваржы бер чазып чордувус. Дажыр берген хемниң сыгаазрын манап ийи хонук-даа турдувус-ла.

Мен бодум хуумда бодап көөрүмге, Даян порт дамчыштыр бистиң Тывадан ам дээрезинде ым-даа аргышпаан боор. Кыдат биле Моол кызыгаарының чоогунда тайга, хемнериң оруунун бергезиле коючуг чораан. Оруу аргыжарда берге боорга ындыг чүве ийикпе, июль-августсентябрь айларда чүгле он хонук иштинде эрттирилге чорудар дээр чорду ийин. Мен бодаарымга, моол соңгаар Моол, Кыдат-биле садыг харылзаачыгаштарны, кажаа-хериминдаа саман туйбудан туткан боор чораан. Бажыңнар чанында ногаа тарыыр улуг эвес шөлүн безин саман-биле хериминен алган боор чорду.

Ам бо чайгы үеде суурлар кыдында, кыштаглар чанында дыка хөй улус ажылдаан, ында-мында саман-туйбу белеткеп турарын бо-ла көөр чордувус. Чайның чылыг хүнеринде изиг хүн караанга саман-туйбу дүрген курган каарга, оон-биле тудуг-суур кылын турары ол боор деп бидим. Оон бир сонуургаан чүвем — улуг хоорайларның болгаш суурларның көдээнин ажыл-ишчилери-биле харылзазы кончуг-ла эки организастаттынган чер болду. Эртен даң бажындан эгелээш зът, ногаа, кат-чимис садар рынноктарда чон боттарының продукциязын эккеп алган, садыглан эгелей берген турар. Көдээ чон аъттарын, элчигенерин тергелээн, төчелерин чудүрүп алган хоорайже кирип кээр. Оларны херимнер чанында баглап каан тургулаар чорду.

Эзт садар базаарны база сонуургап чордувус. Ында хойларны дирегге эккелген, садын алыкчылар көрүп турда-ла дөгергеш, оон соонда садын өгелээр. Ол солун чораан ийин.

— Аныяк-өскеннин дыштанылгазын база сонуургап көрдүнер-ле ыйнаан. Бо талазыбиле чүнү эскердиңер?

— Алтай хоорайның аныяктарының дыштанылгазы кончуг солун чораан. Ажыл шагы төнген соонда, кежээ, күдумчуларга кырында чаглактыг, идип алгаш чоруй баар дугуйларлыг хуу киоскилер ажылдап эгелээр. Оон ыңай хуу бильярдтыг кижилер база бар. Олар оозун кудумчуларже идип алгаш, үнүп келир. Чем садын чип, пиво-суксун ижип, бильярд ойнап, селгүүстеп чоруур. Ону көргеш магадаар чордум. Чурум үрел, эзирик кылаштап чоруур, ында-мында азыларда шил аксындан арага ээп кылаштап чоруур улус шуут көзүлбес. Дүнекиниң 2-3 шакка чедир ойнап-хөглеп келир. Садыг-магазиниерде, ресторанларда, аалчылар бажынарында аныяк кыстар ажылдап турар. Ол база солун. Оларның эвилеп-эзлдээ, культурлуу дыка илдеп.

— Кыдат-биле канчаар харылзажыр, чүнү дугуржуп чугаалаштыңар?

— Район сапында чаа структуралар тургустунган чорду. Даштыкы садыг компаниязы, бараанларны үндүрүнүр садыглаарының кызыгаар компаниязы дээр организацияларның ажыл-ижи-биле таныжып, оларның ажылдакчылары-биле ужуражып, чугаалажыышкынар чоруттувус. Ол компаниялардың кол-ла сонуургап турар чүвези — ыяш аймаа, материал-техниктиг курлавырлар болгаш чамдык бараан аймаа.

Бистиң маңаа чораан сорулгавыс — кады ажылдаар бүдүрүлгелер тургузуп, бараан садыгларын ажылдары, бараан солчулгазы кылыры, ыяштан, даштан чүве болбазырадып кылыр дериг-херекселлер дээш, элээп-не чугаа кылыр болап чораан улус шуут көзүлбес. Бичии уруглар идик-хевин, чылыг чоорганнарны, чымчак аржыылдар аймаан, торгу пөс, термос, улуг улустуң кедер идик-хеп аймаа дээш, өске-даа бараанларны солчуп ап болур арга бардыр. Биче бүдүрүлгелерге хереглээр хереселдерни базып ап болур хире чорду ийин. Ол бараанларның өртек-үнези өске чурттарга боданаарга чиик адаар улус чоржук. Шак мындыг орнажылга-солчулга кылыр болзувусса ажыктыг хире деп бодаар кижи чордум.

— Эң сөөлгү мындыг айтырым бар. Кыдат-биле харылзаа тудар деп бодаар болза моон соңгаар чүнү кылза эки деп бодаар силер?

— Моолдуң девискээрин дамчыштыр Кыдат-биле доктаамал харылзаа тудар деп бодаар болза, Россия, Моол, Кыдат бо үш чурттуң аразында дугуржулга херек. Садыг харылзаа тудар дээн бүдүрүлгелернин, организацияларның төлөөлери херек апарган таварылгада шаптык чок аргыжын турар кылдыр бо айтырыгны шиитпирлээри тоң чугула деп бодаар кижи чордум. Борта бадыткал-даа болур ыйнаан. Бис ол чоруп турувуста «Фармация» каттыжышкынының директору бистин-биле кады чораан, бөлүк кыдат специалистерни Тывага келири-биле чалаан чүве. Ол улус Хандагайтыга эрттирилге-контроль пунктузунга келгеш, Тываже кирер чөпшээрел манап, дөрт хондур манаан, дедир чана берген сураглыг болду. Бо арай-ла эпчок болду. Ам канчаар, кызыгаар чурумун хажыдар эвес.

Мен бодап көөрүмге, бистиң көдээ ажыл-агыйывыстың болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының специалистери Кыдатче кирип, биче бүдүрүлгелер тургузарының талазы-биле дуржулга-даа солчур болза, ажыктыг ийин. Садыг-саарылганы, орнажылганы чүге кылып болбас деп бис?

— Солун чүүлү чугаалап бергениңер дээш четтирдивис, Мам-оол Хертекович! Кыдат-биле харылзаанар чогуур болзун!

Манай-оол ОЮН чугаалашкан.

Интервью

ХҮРЕҢ КАРТТЫГ, ЧААГАЙ ЧЫТТЫГ...

Хүреҥ карттыг, чаагай чыттыг, амданныг хлебтиң үнезин билбес кижи ховар боор. Хүн бүрүнүң эң чугула хереглелчеми дээрзин кым-даа эки угаан, бодап билир. Ол хүн-дүткелдиг-даа, ыдыктыг чеми. Хлеб турда амыдырал тодуг, сергек, үүле-херек-даа бүдүүгүр. «Тараам турда тодуг-ла мен...» деп, тыва улустуң салгал дамчаан бо бүрүн ырында дыка ханы утка бар.

Өөвүр районуң төвү Хандагайты суурда хлеб быжырар черниң ажыл-ижи-биле силерни кавсы-даа бол, сонуургадып, таныштырып көрейн. Бо пекарня коллективинде шупту 18 кижи бар, олар үш эзлчет-биле ажылдап турарлар. Бир хүнде ортумаа-биле 2 тонна 300 кг хлеб быжырар онаалдалыглар, ону херек кырында болур-чогуурур-биле кылып, бүдүрүп турарлар.

Пекарня эргелекчизи Тирчинмаа Дажы-Сүрүновна Салчак ажылынга хамаарыштыр мынчаар чугаалады:

— Хүнде ол хире хлебти хоюдуп, быжырары ындыг-ла белен херек эвес. Мында шупту ава хереэженнер ажылдап турар бис. Ажылчын турушта агаар чаңгыс аай эвес, изигде изиг, соокта соок, кадыы хирелиг кижилер маңаа таалышпас, хан базыышкыны чавызап, өрүлеп-даа болур. Ажыл долузу-биле механизаттатынмаан, үүгле далганны тоң күжү-биле хоюдап, артканы ажылдарны хол-биле кылыр. Чүгле үш ээ кижи бисте ажылдап турар: олар одакчылар-дыр. Бир ээлчет дүн-хүн чок ажылдааш, ийи хүн дыштанып, мынчаар ажылдаарга чүгээр хире-дир. Шактап ажылдаарга таарымча чок, хереэжен улустуң өг-буле, ажы-төл дээш, кылырла ажылдары хөй. Боттарывыс ээлчегин хондур-дүндүр ажылдаар кылдыр аравыска дугуруштувус. Хлебтен аңгыда булочка, тортту база бүдүрүп турар бис. Далганны Кызылдан дорт ап тур бис, бир хлебтиң өртээ 36 акша. Баштай чон аарзынып турганы, сөөлүнде чаңчыгып өөрени бердилер. Рынноктуң негеллелерин чоорту биле берген ышкаштар-дыр.

Чаа быжырган хлебти Хандагайтының чурттакчы чонундан аңгыда, район төвүнүң школа, уруглар албан черлери база ап турар. Оон ыңай Саглы, Чаа-Суур суурларже сөөртүп чедирип турар. Хлеб сөөртүр машина көңгүс чаа, оон чолаачызы Чкалов Сат чоону хлеб-биле хандырылгазын үзүктелдирбейн турары мактанчыг. Бо коллективте хлеб быжырыкчылары Долба Монгуш, Чечек Салчак, Алла Салчак, аштакчы Светлана Донгак оларның онаашкан ажыл-хереэнге кызымаккайын эргелекчи демдегледи.

Ажылга чедиишкиннерлен аңгыда, четпестер, чемелелдер база турганы-дыр. Хлеб быжырарынга одаар хөмүрдаштың шынары багай боор турганындан чамдыкта хлеб чиг суг болгулаар. Ол дээш чондан чемелелди ап турган улус болдуу. Чаданна хөмүрдаш үүргайы боттарының казып тып турар продукциязының шынарын сөөлгү үелерде өжиктеннинден хлеб быжырарының шынары, оон бүдүрүкчүлүг чоруу чоорту бедип эгелээн.

Түлүш КАРЫМА.

КАНЧАП ЭГИДИП ДИРГИЗЕРИЛ?

◆ Ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын өөредилге-кижизидилгеге ажыглаары ◆

Бистиң ада-өгбелеривис черчурт аайы-биле төрелдежип, бөлүк-бөлүк болуп чурттап чораанар. Оларның бир мөзүлеш чаагай чаңчылдарының, мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинип быжыгарынга улуг салдарны ук-ызыгуурдан дамчып келген бойдус хүрээлелге хамаарылга, чонның социал ажыл, амыдыралы, төөгүзү, улустың аас чогаалы, культуразы, шажын-чүүлгези чедирип келгени бөлүдингир. Улуг салгалдың кижилериниң онзагай бүдүш-шынары: ак сеткилдии, дузаартаа, бөдүүшү, эгеннигел, биче сеткилдии, төрелзек, эвлеңи, эрес-шовазы, ажылтыр, шыдамыы-биле онзагай. Ынчангаш олар боттары-ла ажы-төлүнге боттуг үлегермижек болуп, буянныг чаагай ажы-чанга оларны өөредип чораан. Ада-өгбелериниң малмаган өстүрүнге байлак дуржулгазы, долгандыр турар бойдус хүрээлеңнге хумагалыг хамаарылга, оон байлаан чөптүг өйлеп ажыглаары, мал-маганын, оран-чуртун карактан кадагалаарынга турасказтаан дагылга өзулалдары ала-чайгаар аныяк салгалга дамчып кээп, артып чораан.

Ада-өгбелериниң хөй чылдарда ажыглап келген ажыл, амыдыралга бадыткаттынып быжыккан материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин хаадыр өөреп, оларның чаагай, буянныг чаңчылдарын шингээдип ап, сагып, быжыктырып, аныяк салгалга өөредилге болгаш кижизидилгенин дузазы-биле дамчыдар сорулгалыг бис. Кандыг-даа чонның сагып чораан чаңчылдарындан, эт-сеп, чугаа-домаанган оларның арның, арын-нүүрүн, ажы-чаның, сагыш-сеткилин, культура деннелин тодарадып болур. Нация бүрүзү боду онзагай бүдүш-шынарлыг болур деп чүве оон-na илдендир.

Таптаашкын, турнугуушкун деп адап турар үевисте бурунгуларывыстың биске арттырып каан чаагай чаңчылдарын, сагыш-сеткил культуразын, материалдыг байлактарын эргиниң бүжар-бак артыышкынары кылдыр көрүп, хорун кашканының түннелинде, хөйму чидирип, улуг моральдыг когаралга таваржып, ол хоозуралдың үржүктарын өскүн чүүрүп эртип, бажывыс ажыр бакты көрүп чор бис деп чугаалап болур. Чугаалаан-na чүвевис, салган-na айтырывыс чангыс. Өлүрер, күштээр, оорлаар, арагалар чоруктан канчап адырлырыл? Бо айтырыг республиканың удуртулгазының-даа, бүгү албан, организацияларның-даа мөрөөзүнде турар. Оны бүгү-ниити шинтпирлээр үжүрлүг. Медереллиг кижи бүрүзү хөделир, ажылдаар болза эки. Чүге дээрге чон — педагогиктиг мергежилдиг эдилекчизи, тодарадыкчызы, кижизидилгениң үнер дөзү, үлегери.

Эн-не коргунчуг хай-бачыдывыс, хамчыктыг аарывыс — арагалаашкын. Бо хамчык аарыгже тыва нацияның келир үезин, аныяк салгалның хөй кезин бажын супкан дизе, чыстырыг болбас боор. Ындыг болганда өзүп орар чаш салгал кымдан үлегер алырыл? Кижизидилгенин дөзү кымның холунда апар чылдарыл, ол дөс чүүнүн-биле доңнажы бергенил? Хавыы чангыс, арага-биле болбайн каанчаар. Ажы-төлүвүстүң ада-иезин, долгандыр турар хүрээлел арагалаашкынның аспаанче киирип турар. Угаан-медереллиг нация турар бе, түрбас бе деп айтырыгның дөзү, дазылы чүгле арагадан Өлүрер, күштээ-күчүлээр, оорлаар чоруктардан адырлып алырының бир оруу арагалаашкындан адырлып, ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын, сагыш-сеткил культуразын эгидип быжыктырарында.

Улустың чаагай чаңчылдарын, буянныг, кижизиг сагыш-сеткил культуразын канчап эгидип диргизерил? Бо айтырыгларны шинтпирлээр ажылдар республиканың культура одаглары — школаларда, музейлерде, клубтарда, театрларда сөөлгү чылларда эгелей бергени өөрүүчүү. Ылангыя элээн хөй школалар улусчу педагогика талазы-биле шенелде ажылдарын чорудып турар. Шенелде ажылдарында элээн-биче-даа бол, «далайга дамды дузаа» дээри дег, оон чүүлдер үстүп эгелээн. Од школаларның арга-дуржулгазын тарадыры бистиң кол сорулгавыс болур.

Ада-өгбелериниң уттундурган чаагай чаңчылдарын, өзүлалдарын, сүзүүлелдерин эгидип быжыглаарынга, төрээн булуңларының төөгүзүн, ыяа черлериниң ат-сымының тывылганының дугайында чугааларны билип алырынга, долгандыр турар бойдуска тыва кижилериниң камныг, өскүн хамаарылгазын көргүзеринге хамаарышкан янзы-бүрү хевониң ажылдарын тыва дыл башкылары кичээлдерге-даа, класстан дашкаар-даа өөреникчилер-биле ноорудып турар. Улустың аас чогаалчы чонның мергени, оон угаан-бодалы, амыдыралының дуржулгазы чүве болганда, ол даапе чаңчылдар, өзүлалдар, сагылга дүрүмнер аас чогаалын дамчыштыр чурттап артқан. Салгалдан салгалче дамчып келген, сагыны албан хоойлулар ынча хөй.

Улустың чаагай чаңчылдары тыва чечен чогаалдың чогаалдарында эвээш авес ажыглаттынган болгаш амы үеним чамдык чогаалчылары улустың чаагай чаңчылдарын нептеревип тарадыр сорулгалыг бижип турар апарган. Башкылар чонның чаагай чаңчылдарын эгидип быжыглаары-биле улустың аас чогаалынга болгаш чечен чогаалга даянып, хоолчынар-биле ужуражылгаларны чорудып, оларны мөзү-шынар кижизидилгеге ажыглап турар. Бора-Тайга оттумак школазының эге класс башкызы Анзат Сүгеевна Кечил-оолдуң «Уруг дажын кыргыының өзүлалы» деп класс шагы мынчаар эткен.

Класс шагы аалчыларны өөже киир чалап, амыр-менди солчуруунуң өзүлалын сагып күүсеңдирг-биле эгелээн. Үшкү класстың өөреникчилери бо чаагай чаңчылдарны ылдык чокка күүсеттилер. Бо чаңчылдар дугайында чугаа угулчу чорун турар, анаа өөреникчилер пат-ла чаңчыккан деп чүве илдеп болду. Аалчылар уурук-суурукта кээп турду, адак соонда шупту чыглып келген. Өгде бажын кыргыдар уругуун кыргын-аазы, кыоган-ачазы, даабы, куйу, угбалары, ажылары, честелери, чаавадары келген деп уругларының хостуг, өткүт чугаа-домаанган билдине берди. Аъш-чем салып, аяк шай сунуп, аалчыларны хүндүлээ-нинин өзүлалын уругдар базада эки сагып эттирдилер. Амыдырал-чуртталга дугайында чугаа-соот база алачайгаар күттүлүп турар болду.

Ак-көк кожалар-биле ыдыктан каан хачын уругуун даайының дилээн өзүгаар ава сунду. Даайы чаштың бажын чыттаашы, бөөрүн номчаан, бызаалыг өөкти айытпышаан, чээнинин бажындан каш дүкту кескеш, шыгжап ол дээш уругуун авазына берди. Келген аалчылар алгыш-йөрээлдиг, айытқан эжелихтиг башты улаштыр кезип, аштанып-чемненип, аянныг, кижизиг чугаалажып олурлар. Удавайн аалчылар тывызыктажып эгеледилер. Тывызыктар безин ховар, солун:

Дуга дег моюнуг,
Дуруна дег дүрзүлүг.
(Тева).

Ай дегбес
Алдын какпак,
Хүн дегбес
Хүлер какпак.
(Кулак, оон ишти).

Ийи өгнүң
Чүлгүүжү чаңгыс.
(Инек дылы) оон-даа өске.

Улаштыр дүвгей чугаалар күүсеттилер. Уругларның дүвгей чугаалар билириң, хаспаын магаан олурдувус.

«Ыры бөжы каткан эвес.
Ыргай бажы катты-ла
ыйнаан, ырлажыылыдарам»—

дээн соонда кожамыктар киритилер. Кожамыктар билири, ыллаары мыынчай кайгамчык уругдар болду:

Дөртен ала төнген болза,
Дөргүн сыымас тур-ла
деп бе?
Дөргүл-төрел, төнген болза,
Пер-ле сыымас олуп деп бе?
Үстүү-Дөргүн чуртумайла.
Чем-даа бар, черем-даа бар.
Үнген-кирген чонга салыр
Үүргене чөкпээм-даа бар.
Найыр-дой доостурга, аалчыларны эткаспп үледилер.

Бо класс шагындан онзалап демдеглээр үүл: өөреникчилерни боттарын хостуг ап билиңи, аалчыларны уткуп, менди солчуруунуң, олут назаарының өзүлалдарын шүүт амыдыралда дег, бүзүредиг, чаңчылыг ылып турары. База бот-тускайлан башкарылып, ажыдап мергежээни. Башкы чүгле бистин-биле калы хайгаараан, көрүп олурду.

Бо-ла школаның 5-11 классторунуң тыва дыл болгаш литература башкызы Зинаида Салдар-ооловна Ховаланың 11 класска эттирген тыва дыл кичээлин көрээлиңее. Кичээлдиң эпиграфы — «Мээң черим, мээң чонум, мээң дылым». Бо олурулларны могаалчы Артык Ховаланың «Үш үнеө» деп шүлүүнүде аттаан. Кичээлдиң темазы: «Дыл дугайында билиг-ге түүнел кэтапташкын». Кичээл аас журналы хевирлиг эткен. Кичээл солун болган. Оон чажыды чүдел?

1. Кичээл чаа хевирге эткен. Аас журналы. Башкы янзы-бүрү могаалары ажыглап турар. Кичээл ажык. Районуун тыва дыл башкылары олуржур.

Өөреникчилер аалчыларын як кадактыг, аяктарда шайлыг, аянныг номчулга-биле үткүүлер.

Аалчы бүрүзүнге аяк шай, столда аъш-чем (далган, тараа, саржаг, ааржы...) Хүндүткелдиң өзүлалы. Башкы кичээлдин сорулгазы-биле таныштырып, канчаар эргерин чугаалады. Аас журналы 3 арынныг. Кичээлди өөреникчилерниң үш бөлүү чорудар. Арыннар бо: 1-ги арын «Мээң черим — мээң чүрээм». 2-ги арын «Мээң чонум — салым-чолум». 3-кү арын «Мээң дылым — мээн ырым». Журналдың бирги арны база-ла аянныг, сагыш-сеткилди доюлдуруп кээр шүлүк, номчулгазы-биле ажыттынар, шүлүк бо:

Мээң черим — мээң чүрээм!
Дамырларым хемнер болуп
сени күржаар,
Даглар дээрге өрү сунган
ийи холум,
Хөрзүнүнү адыштарым
чассыг үүштаар,
Хөөнүм частып, эргелелим
эриин ажар.
Сыртык, чүг дег чингистерге
чаактарым дээр.
Сыгырга күш арга доллуп
күүм ырлаар.
(Артык Ховаланың).

Улаштыр үш өөреникчиниң бирээзи төрээн чурт, төрээн чер дугайында бодалдарын чугаалап, ол санаалын «Төрээн чер — ие, өске чер — соңгу ие» — деп сөстер-биле доосту. Ийигизи «Төрээн черим — ие черим» деп сөс-домаа чечеңмерген чогаадының номчуду, үшкүзү Екатерина Танованың «Тыва черге йөрээл» деп шүлүүн сагыш-сеткилдя хаара туда бээр, дыңнаксаңчыт кылдыр чугаалай каалты. Бирги арынны башкы «Төрээн чуот, төрээн чер» деп билигдерни кыска тайылбырлап, түүнелеп кылды.

Журналдың ийиги арны «Мээң чонум — салым-чолум» деп аттыг Артык Ховаланың «Үш үнеө» деп шүлүүнден үзүндүү бир өөреникчиниң аянныг номчулгазы-биле эгеледи.

Мээң чонум — мээң ханым!
Пөрүк болгаш улуг тура
эдилеваан.
Бөдүүн база ажыл-ишчи,
уран-шевер.
Мээң чонум — салым-чолум,
үнген дөзүм
Мээн чонум — бедик
черниң кижилери
Донгаартыр салгылап каан
аяктар дег,
Довурзак ак өөр өглер —
аалым ол.
Дезиг-Доруун
сыдыменаштын мунуптарга,
Дээрде куштар денге
чаржып ужукканзыг,
Мээң чонум бойдузунга
хин тулуш,
Белик сынга сыртыктанып
өзүп келген,
Хилин ышкаш аянчары
олбук болуп,
Кирген-үнген аяк шайын
амзаап баарлар.
Каргыраазын, хөөмейин
балыра бээр —
Каптагайда чүгле ол-ла
ындыг ыолыг
Чонар-дашка ишти-хөөнүн
ширип сиилбир,
Чогаадын каан тоолу,
ыры уян, уран.

Оон ыңай башкы ада-өгбелериниң амыдыралын, ажылжын, эки ажы-чаның көргүзүп турар бүдүш-шынарларын санап чугаалап, чер-чурт, чон деп билигдерге доктаап, журналдың баштайгы ийи арнынга түүнел кылган. Өөреникчилер «Сүт-Хөлдүң делгемнери» деп белеткен хаан чуруктар, делгелгезин көргүзүп, тайылбырлап, тоолчургу кыска чугааларны дамчыдып, улаштыр ол-ла темага кинослайд көргүсү. Ол класстың уруглары, ооларды уран чуруулга болгаш чурук тыртыпар белгүмиерде ажыглап турар болдулар. Тайылбырлар кыска, тода, хөй үе-даа хөөглеттинмес. Үшкү арын «Мээң дылым — мээн ырымэ Аянныг номчулга:

Өгбелериң бүрүн, ыдык
дылын мөзөө
Өргүп шаңнаан хайыралыг
таңдыларым!
Мээн дылым хомус ышкаш
оюза ырлыг,
Мерген болгаш чараш
сөстер белээнер ол!
Эвээш-даа бол, чиге сөглээр
өгбелерним
Эртине дег төрээн дылы
чалгыныарым.
(Артык Хованың) «Улуг-Хем». 1989 ч.)

Ол хүнүүн темазы дыл дугайында кыска, тода дыңнадыгны кылгаш, башкы мындыг түүнел үнүүрүү. Дыл чок чон турбас. Тыва нацияның төрээн дылы—тыва дыл. Тыва дыл чидер болза, тыва нация кады чиде бээр. Башкыга улаштыр магнитофондан дыл дугайында чечен-мерген сөстер дыңнадывыс. От арынның түүнелинге А. Даржайның «Тыва дылымэ деп шүлүүнүн аянныг номчулгазы болду. Башкы кичээлди А. Даржайның «Ада-иемнин өнүүзү» деп пьесаазындан мындыг үзүндү-биле доосту.

Тыва дылым.

Тыва чонум,
Тыва черим
Ожуунум үш дааны ол-дур,
оглум.
Тыва черим,
Тыва чонум,
Тыва дылым
Тыңгарыкчы аржаанарым
ол-дур, оглум.
Тыва чон — чоорганым,
Тыва дыл — кызыл дынын,
Тыва чер — төрээн чуртум.

Олар үш сагыызының, тейдеп чоруур бурганларын бодур эвеспе, оглум. Бо ыдыктыг эртинелерни сеңээ өөрүү кылдыр арттырдывыс. Ажытөлүнге хаймаалыг бо үш эртинеин камныг, хумагалыг, арыг чаагайы-биле өргүп дамчыдар сеи, оглум.

2. Кичээл кончуг байлак. Өөреникчилер боттарының бодалдары-биле үлежип, аянныг номчулгаларны кылып, бот-чогаадының дыңнадып, чуразын чуруктарын дегеп, кинослайд кылдыр көргүзүп, харыызынга дыка хөй чогаалчылараның чогаалдарын ажыглап, дыл кичээли-биле чогаал кичээлин сыгый холбап турду.

3. Кичээлге өөреникчилер шупту идепкейлиг, хаваны үезинде дидим, хостуг. Ылаңла бодунуң сагыш-сеткилин илередип турар.

4. Темазы ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдары-биле таарымчалыг холбаан. Чүге дизе кижи бүрүзү тек дээш төрүттүүген черлиг, төрелдежип эдержир чонлуг, төрел чонуг-биле чүгле дылды дамчыштыр харылзажыр деп чүвеин өөреникчилер билип алган.

5. Кичээлдиң чорудуу, анаа кылган түүнел оон сорулгазыкта дүжүүп турар болгаш сорулга чедип алдынган деп дилим чугаалап болур.

(Кичээлдерге олуржуп чорууда, эки чедимелиг түүлдер-биле чергелештир чедир кылдынмайн баар түүлдер база бар: бирээде, чер-чуруттуң-даа төөгүзүн, чаагай өзүлал-чаңчылдарны-даа өөредип турган, оны өөренип эртип турар материалды кичээлдиң темазы-биле холбавайн, дыл болгаш чогаалдан хоорук чоруда бээр. Ийнде, чыдыгнан материалдарны кайы класска, чүү хире хемчээлдиг бээрил, уругларның иазы-харынын, эртембилиниң хире-шаа ол материалды шингээдип алырынга четчир бе деп чүвеин шын тодарадып, чедир боданнайн баар. Тодаргайлаарга, бөдүүнүнден нарыынче деп нетелде сагыттынмайн баар, «Аът» деп тема-дыр. Аът дугайында кичээл азы класс шагын эртиирип турары коннчг эки. Чүге дээрге аът тыва нижилериин бүрүн шагдан турз ажыл-агыйынга ажыглап чораанны хөлгези-ле болгай. Аът дугайында тема дыка хөй балүктерге чарлыр, балүктерде карын-берге темалар база бар, аъттың өн-чүзүнү, назы-хары, оон чоруктары, дериг-черекселдери, ускаалары. Дериг-черекселлер база балүктерлиг: чүген, оон кезектери, эзер, чулар... Ындыг турбуже, башкылар бо теманы 5-даа класска, 11-даа класска хары үгда чангыс кичээлге берип турар. Бо теманы дыл болгаш чогаал материалдары-биле кандыг-даа холбаа кылбайн турары хомудаччыг.

Чаагай чаңчылдар дугайында материалдарны дыл, литература кичээлдеринге, класстан дашкаар ажыл болгаш класс шактарынга янзы-бүрү дээштиг арга-методтарны ажыглап турган, шингээттирип болур. Ол колдуунда төрээн дыл башкызының тыныгыр, сагынгыр чоруундан улуг хамаарыг.

Лудаа ООРЖАК.
РББИ-ниң тыва дыл, литература кафедразының улуг башкызы.

БӨГҮНГҮ ҮНДҮРҮЛГЕДЕ:

● Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгеге.

● С. Сүрүн-оол д у ң «Дөспестер» деп номунга кичээл-конференция.

● БАШКЫ: оон ажылжы.

БАШКЫЛААЛ:

дуржулга солчулгазы

ӨГБЕЛЕР КИЧЭЭЛДЕРИ

Күш-ажыл кичээлдери эрттирериниге өргежок чүүлдер: пөс-таавы, ине, хендир, өөнүг, казыг саазыннар болгаш өске-даа чиг эт аймаанның хоөартааны, оларның өртээния улгатканы эге класстарның күш-ажыл башкыларын бергедээшкиннерге таварыштыра бергени чажыт эвес. Ам канчаар, чүве-ле чок дээш олуруп бээр эвес, бүгү-ле арганы тывар дээш кызыдар апаар-дыр.

Мен 2-ги классчыларның күш-ажыл кичээлин эрттирип турар мен. Шазында тыва улустуң дуржулгазын кичээлдерге ажыглап, оны өөреникчилерге таймылбылап, холбиле тудуп кылып турган, өөредип киириптим. Баштай-ла эн-не чиигин бодап, дуктуу дыдып, эзерге белеткээриндеп эгеледим. Өөреткеш, боттарыгга элээн кичээлдерде катап-катап кылдыынып шеведим. Эзерени мяк өөренип алган соонда, зачет дужаалыры албан. Уруглар бичии-даа болза, мындыг кичээлдерге дыка сонуургаалыг, ыдепкейлиг болуп чүве чорду.

Оон соонда хурагаа кешетрин канчаар эттеп, чуштаарын өөредип эгеледим. Ажыл хадыг, шынчангаш оларның чүрээнге дегбеза-биле бир алгыга-ла 5-6 өөреникчини быжыглап алыры албан. Ындыг-даа болза, өөреникчилерге бо чаа чүүл болуп турары илдеп. Ынчангаш олар база кузелиниг-биле кылып, харын-даа маргыжып, мөөрейлежи-даа берген турар.

Белеткеп алган алгы-кежиниг, чүүл, хендириг-биле кеңнер чылын дөгүттүнүп, даарының өөреник бис. Чылыг үеледе төөгаа соктаарын база кичээлче киирип алдым. Мындыг кичээл мээн бичии класстарымны дыка өөртүп хөгледир чорду. Ам бизин тараанны черже чаңгыс-даа дужурбейн, челбин билир апарган уруглар, ооларым бар. Оларга мен чоргаарланыр-дыр мен. Өгбелеривистиң арга-дуржулгазын келир салгалга өй-шаанда дамчыдып өөреліп башкы кижиниң база бир хүлээлгези деп бодап, ие чеже-даа берге болза, орук арга-тура дүшпейн, чаптанчыг ажытөлүм — өөреникчилериң-биле үезээде-ле тудуп чоо мен. Олар — мээң өөрүшкүм, чоргаараалым.

Вера КУЧУН.
Көк-Тей.

БАШКЫЛАРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Улус өөредилгезиниң тергиин, республиканың хоочун башкыларының бирээзи Бадырыг Чанзанович Салчак ам таптыгла 65 харлаа турар, 45 чыл бурунгаар, чээрби харлыг хып дээн үезинде Кызылдың башкы училищезин дооскаш, өскен-төрээн Бай-Тайгазынаң Шуй суурга башкылап эгелээн. Оон бээр ам 45 чылдар эртип турар.

Бадырыг Чанзанович Салчак Бай-Тайга, Чаан-Хемчик, Таңды районнарга, а соолгу чылдарда Бай-Хаак оттумак школазынга биология башкылап, интернат эргелекчилеп ажылдап келгеи.

Оон удуртқан классторы өөредилге, чуруи болгаш хөй-кинти-даа ажылдарының талазы-биле школада эки класстарның санынга киирип келгеи.

Бодунга болгаш эш-өөрүнге база өөреникчилеринге негелдеэи улуг. Школа программазының сорулгаларын эки билир болгаш кичээл бүрүзүнге эн-не хынамчалыыбиле белеткеп. Өөреникчилериниң бот-тускайлан чоруккa. Төрээн чуртунга, кушажылга, шынны чоруккa ынах кылдыр кижизидери эн чугула деп санап келген болгаш ам-даа ынчаар бодап турар. Ол көргүзүг материалдарын ажыглап, өөреникчи бүрүзүбиле тускай кичээлдээр чаңчылдыг башкы. Ол база оон ажылынга кызымаан, бердингеин дерелеп турар ниижек болуп. Ынчангаш оны республиканың кайы-даа школаларынга башкылар коллективи-даа, өөреникчилер-даа кончуг хүндүлээр чораан. Оон удамыдан ол башкылыг чуруткан классынга болгаш башкылаан эртемнериге багай аптаар мындыг өөреникчилер ховар турган. Чаңзы, соолгу деот чылдарда ажылдап келген Бай-Хаак оттумак школазынга оон удуртқан классторы чус хуу өөредилгени доктаамал чедип ап келгенин ынна башкылардың профком даргазы, хоочун башкы Федорова Галина Андреевна өөрүшкү-биле менээ чугаалап орду...

Башкының кижизидилге ажылының бир чарылбас кезээ — ада-иелер-биле быжыг харылзаа. Оон башкылар ажылының көскү чедиишкиннериниң бир чажыды ышда. Ол бодунуң билиинче кичээлгейн салып, доктаамал өөреп чораан.

1956 чылда Кызылдың педучилищезин, 1959 чылда Красноярскиниң ийи чылдыг башкы институдун болгаш 1966 чылда Кызылдың күрүнеин башкы институдунуң биология факультедин дооскан. Школаларга география болгаш биология башкылап чораан. Аныяк башкыларның лагдыныкчызы, «Билиг» пинтилелиниң кежигүнү, идепкейлиг хөй-ниитичи болгаш пропагандист чораан. Башкылап келген чылдарының онуң школа директорлап, районо эргелекчилеп эрттиргеп. Бодунуң мергежилин эки билир башкы дээрзи оон-na илден. Хоочун башкының өөчүн херээжен эзэн Таисия Санчиевна Тюлюш база Кызылдың педучилищезин, Москва облазының пединститудун болгаш партиялың дээди школазын дооскан, география болгаш биология башкызы. Бодунуң үезинде школа директорлап Бай-Тайга, Чаан-Хемчик, Таңды районнарга партия райкомнарының секретарынга ажылдап чораан. Соолгу үеде Таңды районунуң Бай-Хаак суурда чоңга ачылбаан чедирер фондунуң күүсекчи директору боол ажылдап турар, пенсионер. Ынчангаш бо ийи башкының намдары дөмей. Чаңгыс школага, училищеге өөреніп чораан, өг-буле тутқан, нам кежигүнүнге база кады кирген, билиг-мергежили база дөмей.

Олар ам кайызы-даа хүндүлүг дыштанылгада. Үш кыстың эргим хүндүлүг адазы. Оларга ам өскен, шупту тускай өг-буледерлиг. Улуг уруу Светлана Бадырыг Аңдовурак хоорайның ГАИ чериндe ажылдап турар. Галиназы — Кызыл-Мажалыкта районда методист. А хеймер кызы Оюмаа—Бай-Хаак суурда уруглаының музыка школазының башкызы.

Чоокта чаа ажыл-ижим эйы-биле хүндүлүг башкыларының бажын-балдазынга кирип, аяк шайын ижер аскежиктиг болган мен. Оларның хуу архивинде, район болгаш суур Советтериниң депутаттары чораан дугайында өй-шынызлгалар, юбилей медальдар, хөй-ле хүндүлел бижиктер дээш, өске-даа шаннадар бар. Шупту ийи-ийи. Бирээзи Бадырыг Чанзанович Салчактың, а бирээзи Таисия Санчиевич Тюлюштүң адында. Чүгле тывыскан чылдары ай, хүнү-биле аңы ылгалдыг чорду.

Хоочун башкының баштайгы өөреникчилериниң баштарында «хырааэ чаапкан. Оларның шуптузун санаары болдунмас, саазынга сынмас аппаар. Ынчангаш Бадырыг Чанзанович Салчакты «башкыларның башкызы» деп улуг чоргаарал-биле адап турарыдаа чөптүг.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Рынок болгаш школа

ДЫШТАНЫП ЭГЕЛЕЭН

Каа-Хем районуң Дерзиг-Аксы суурда Магистральная кудумчузунда өскүс оолдар, уругларның школа-интернады бар. Школа-интернатта 65 өскүс чаштар өөреніп, чурттап турарлар. Ында 15 кижизидикчи башкылар ол уругларны өөредип, кижизидип турар. Башкылардан Бойат Маады, Светлана Базыр, Алдын-кыс Ооржак, Зоя Маады оларның база үлүг-хуузу улуг.

Школа-интернаттың сургуулдары, башкылары, 2 гектар черде картофельди, могаа аймаан олуртуп алган. Школаның дирекциязы, кижизидикчи башкылары өскүстерниң дыштанылгазы, күш-ажыл кижизидилгези дээш доктаамал хайгааралды күштелдирген.

Дугуржап МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.

«ДӨСПЕСТЕРГЕ» КОНФЕРЕНЦИЯ

Школавыста өөреникчилериниң бот-идепкейин, боттарының күзел-сагыжын илередип, бодалдары дээш туржуп шыдаар кылдыр өөредип, кижизидер дээш чогаадыкчы дилээшкиннер, чаа-чаа арга-хевир, методту ажыглап турар башкылар хөй. Ол бүгү дилээшкиннерниң түннелинде кичээл-семинар, конференция, диспут, аян-чорук, экскурсия, зачет хевириниң кичээли, панорама, концерт-маргылдаа кичээлдеринге өөреникчилериниң сонуургалы улгаткан. Ынчаар чогаадыкчы ажылдап турар башкыларывыска Л. И. Ачелова, Р. К. Ооржак, О. О. Чамбал-оол, Г. А. Ершова, Б. И. Араптаң, М. Ч. Шырап, Н. Бухтуева болган өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Өске бүгү башкылар ышкаш, чаңчылчыаан кичээлдериниң хевирлерин дилеп турар мен. Ол талазы-биле дуржулгамны солчур бодадым.

Чаңчылчыаан кичээлдер чаа, чогаадыкчы чоруу-биле ылгалыр ужурлуг. Башкы кижиниң чогаадыкчы чоруудан, салым-чаяаннынындан, таланнызындан мындыг хевирниң кичээлдери ажыктыг болгаш дээштиг болур. Ол кичээлдерни кандыг темага, кандыг метод-биле, кандыг хевирге эрттиреринден база кончуг хамааржыр. Чаңчылчыаан хевириниң кичээлдерин 7-8 чыл бурунгаар школа реформазынга дүүштүр, ол үеним негелдеринге ажылдап турган эрттирип эгелээн мен. Бир-ле дугаарында О. К. Сагаан-оолдуң «Дөспестер» деп романынга семинар-кичээлли республиканың барыын зоназының школаларынга эткен семинарга «башкылар мурнуунга ажык кичээл кылыр эрттиреринге олурушкан башкылар болгаш ББИ-ден тыва дыл кафедразының улуг башкызы Д. Х. Ооржак, биология эртемнериниң кандидаттары Д. С. Куулар, К. Б. Март-оол үнелелди берип, эки деп демдеглээнинге өөрүп, сорук киирип, оон эгелээш, кичээл-семинар, конференция, аян-чорук, концерт-кичээл маргылдаа-зачет, ужуражылга болгаш өске-даа хевирлерге доктаамал эрттирип турар мен.

Семинар-кичээлдерни —өөреникчилериниң бот-идепкейин, чогаадыкчы арга-шинээзин көдүрериниң хевири деп санаар мен. Киирилде кезээ, илеткелдер, оларны сайгарары, түүнел сөс дээн ышкаш кезектер ыяап турар болгаш дыңнадыглар, бот-тускайлан ажылдар, чогаалга хамаарышкан чуруктар база кирер. Өөредилге кичээлдерин база көрүп болур.

Кичээл-конференция. Кайыбир чогаалчының допчу намдарынга, чогаадыкчы ажылынга турасказдын, азы өөренген чогаалының кандыг-бир проблеминг айтырыынга, азы чогаалчының программада киибейн турар чогаалдарынга туоасказдын болур. Ынчангаш кичээл-конференцияның зогаалары делгем. О. К. Сагаан-оолдуң «Дөспестер» деп романынга 11 класска эттиргеп кичээл-конференцияның чижек-планы-биле таныштырайн.

Дерилгези: 1. Планын сайгарар, айтырыгларын бижээш аазар. 2. Чогаалга хамаарыштыр чуваан чуруктар, таблицалар. 3. Шээр, бода малдың уксааларын көргүскен чуруктар. 4. Чогаалчының номнарының делгелгези. 5. Магнитофонга бижидилге.

Чорудуу: 1. Организастыг кезээ. а) хөгжүмүүг үделге. (Сыгыт, хөөмей), б) конференцияга олуржуп келгеннер болгаш чалатканнарны класстың өөреникчилериниг таныштырар.

II. Башкы, азы башкарыкчы кичээл-конференцияның темазын, сорулгаларын дыңнадыр.

III. Башкының киирилде сөзү.

IV. Сайгарар айтырыгларже план ёзугаар кирер. 1. О. К. Сагаан-оолдуң допчу намдары, чогаадыкчы ажылы. 2. «Дөспестерниң» бижиттинген үези, кол темазы, идеязы. 3. Кол маадырларның овур-хевирлери. а) Хеймер-оол. б) Боражык. в) Хеймер-оолдуң чоок кижилери (эвазы Хураганмай) г) Ол үеде хөй-ниити организацияларының ролю, д) Агар-оол деп кымыл? 4. Чогаалды өүе «Дөспестер» деп адаанын? Дылының уран-чечени. 5. Чогаалдың бо хүннерде амыдыралчы ужур-дузазы. 6. «Дөспестер» — мергежил шилип алырынга сүмелекчи. 7. Рынок харылзаларының үезинде ажыл-агыйларының чаа хевирлери. 8. Бистиң совхозууста кандыгыл?

V. Түүнелинде башкының сөзү. Немелделер, бодалдар солчулгазы.

Конференцияның киржикчилеринге тураскаадып белек кылдыр чогаалчының номнарының даштыкы хевирлерин ол хевээр кылдыр чураан, иштинге чогаалдарындан үзүндүлерни бижээш, илеткел кылган өөреникчилерге берген. Ол ажылды секи классчылар кылган. Төнчүзүнде конференцияның киржикчилеринге музыкалыг байыр чедиишкини.

Конференцияга сайгарар темаларны баш бурунгаар илеткел, дыңнадыг, реферат кылыынга белеткеп, дилеп тыаар, шинчилел ажылларын өөреникчилер чызымчайы-биле кылган. Чижээ, Иорит Шенне «Дөспестер» — мергежил шилип алырынга сүмелекчи. 7. Рынок харылзаларының үезинде ажыл-агыйларының чаа хевирлери. 8. Бистиң совхозууста кандыгыл?

V. Түүнелинде башкының сөзү. Немелделер, бодалдар солчулгазы.

Конференцияның киржикчилеринге тураскаадып белек кылдыр чогаалчының номнарының даштыкы хевирлерин ол хевээр кылдыр чураан, иштинге чогаалдарындан үзүндүлерни бижээш, илеткел кылган өөреникчилерге берген. Ол ажылды секи классчылар кылган. Төнчүзүнде конференцияның киржикчилеринге музыкалыг байыр чедиишкини.

Конференцияга сайгарар темаларны баш бурунгаар илеткел, дыңнадыг, реферат кылыынга белеткеп, дилеп тыаар, шинчилел ажылларын өөреникчилер чызымчайы-биле кылган. Чижээ, Иорит Шенне «Дөспестер» — мергежил шилип алырынга сүмелекчи» деп теманы шилип алган, солуннар номчуп, аныяк малчын кижилер-биле ужуражып, чугаалажып келген түүнелинде, бодунуң ажылында мынчаар бижээн: «„Тыва чон шагдан бээр мал ажыл-агыйлыг чораан. О. К. Сагаан-оолдуң «Дөспестериниде» хой ажылын Тывага хөгжүдери, ускаажыдарының дугайында айтырыгны көдүрүп турар. Ук чогаалда бижип турары-биле алырга, ол үеде аныяктар мал ажылынга дыка сонуургалдыг, ол талазы-биле мергежилдерни чедип ап турган. Чижээ, Хеймер-оол, Хураганмай.

Амгы үеде малчынаксавас аныяктар хөй. О. Бораштың «Тываның аныяктары» солунда «Аныяктар чүге малчынаксаваазыл? деп чүүлүн номчуурга, чөптүг чылдагаанар бар хире дээш, малчынарның алыр акша-шалының эвээш, оор-сук келеэзи, ылыг-даа болза, соолгу үеде аныяктар өг-буле, өөргүл-төөлдери-биле ажыл-агыйын чаа хевирлериде хаара тутпуп турарын багай эвес бижээн.

Конференция киржикчилери боттарының илеткелдерин камгалап, көргүзүп, Суктактың амгы үеде ажыл-агыйынга хамаарыштыр школада библиотекарь Л. А. Ооржак чижектерге бадыткан чугаалаан.

Кичээл-конференция эрттиреге, өөреникчилериниң тускай ажылдары, бот-эгелээшкиниери, чогаадыкчы чоруу сайзыраар болгаш немелде литература номчуп турган бодалдарын солчурга, ийитпилии, көрүжү делгемчиир, мөзү-шынары хевирлеттинип, эстетиктиг чараш үүлге хандыкшыыр. Семинар-даа, конференция-даа эрттиреде, шынгыы белеткеніри, сайгарар чогаалын азы айтырыын эки өөреніри, белеткел үезинде консультацияларны бээри, баш удур эки хынаттынары чугула.

Кандыг-даа хевириниң кичээлдерин канчаар-даа солун, ажыктыг кылдыр эрттирип турар эш-өөр республиканыста хөй. Оларның дуржулгазын өөреніп, солун, сеткүүлгеде үнген үүлдерин чыып, бижип, ажыглап чоруур мен.

Лунза ДАМБАР.
Сукпак ортумак школазында тыва дыл, литература башкызы.

Дуржулга индири

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эң-не эргим ынак ававыс **Ирина Дукаровна СЕНДАЖЫ** бодунуң амыдырал-чуртталгазында улуг юбилейин—төрүттүнген хүнүнден бээр 50 харлаанын июньнүң 11-де демдеглээр. Бистиң ававыс чымчак сеткилдиг, сагыш човаачал, ажыл-ишке кызымаккай, шылыкын, кежээ кижи. Ол Суг-Бажы суурда хүндүткелдиг кижилериң бирээзи. Бистер ававыска кажан-кезээде чоргаарланып чоруур бис.

Ававыс биле ачавыс Александр Салчаковичиниң өг-бүле тудуп чурттаанындан бээр 30 чыл ою база бооп турар. Ынчангаш ийи дакпыр байырлал-биле ада-иевиске изиг байырны чедирип, оларга кан дег быжыг кадыкшылды, узун назы назылаарын сеткиливистиң бүгү ханызындан күзедивис.

Уруглары: Альбина, Аинела, күдээлери Юрий, Орлан, оглу Эдуард, кенни Саяна, уругларының уруглары.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң хүндүлүг ававыс **Елена Чагдыговна ХОВАЛЫГ** бо чылдың июнь 12-де, ынчаарга дүңмавыс Олег—июнь 14-те төрүттүнген улус. Ынчангаш бистиң эргимнеривиске төрүттүнген хүннерин таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, оларга улуг өөрүшкүнү, аас-кежиин, бүгү талазы-биле улуг-улуг чиниишкиннерни сеткиливис ханызындан күзел, байыр чедирип тур бис.

Уруглары, күдээлери, уругларының уруглары.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң ынак ававыс Каа-Хем районнуң Суг-Бажы суурунда чурттап, ажылдап турар. Ол ёзулуг ажыл-ишчи кижи. Ынак ававыс бо чылдың июньнүң 11-де 50 харлаар кижи. Ававыс **Ирина Дукаровна СЕНДАЖЫ** бо үениң иштинде бистерни— ийи кысты, бир оолду божаан, төлептиг кижилер кылдыр өстүргеш, бут кырынга тургузып каан. Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа кан дег кадыкшылды, аас-кежиин болгаш ажыл-ижинге чиниишкиннерни чүректиң ханызындан күзеривисти «Шынны» дамчыштыр илередип тур бис.

Уругларының ачазы Александр Сендажы, уруглары Аля, Аинела, Эдик; кенни Саяна, күдээлери Орлан, Юра, уругларының уруглары—Белек, Роза, Виталий, Тамир.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Эргим хүндүлүг **Долзат ДАГБАЛЕВНА**, силериң 50 хар харлаан юбилейиңерни таварыштыр байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар боттарыңарның буянныг ажыл-ижиңерге улуг-улуг чиниишкиннерни болгаш амыдырал-чуртталгаңарга аас-кежиин, кан дег быжыг кадыкшылды сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

ДАПЫКТАРНЫҢ өг-бүлезинден.

«НАЙЫРАЛДЫҢ НАЧЫНЫ-93» ШАҢНАЛ ДЭЭШ ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫ

Бо чылдың июль 3-4 хүннеринде Мөңгүн-Тайга районнуң төвү — Мугур-Аксы суурга Тыва Республиканың болгаш Моол Республиканың эң шыырак дээн 128 мөгелериниң «Найыралдың начыны-93» деп кубок дээш хүреш маргылдаазы болур.

Тиилекчилерге шаңналдар: шүүлгеп мөгеге — «Найыралдың начыны-93» деп кубок, мөңгүн эзер-чүгениг ат, 50 мун рубль;

— үжүүрлешкен мөгеге — сески черге чедир хүреш кеннерге тус-тус шаңналдарлыг.

Маргылдааның ийиги хүнүнде эң шыырак 16 тыва болгаш моол мөгелериң долгандыр салыр хүрежи болур. **Аңаа шүүлген мөгенин шаңналы** — ат, **үжүүрлешкен кижиге** —50 мун рубль болур.

Спортчу байырлалда ат чарыжы база болур. **Эрткен аттың ээзин ат-биле шаңнаар.**

Мөңгүн-Тайга районнуң чагыргазы.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Хүндүлүг камгаладыкчылар!

Камгалалдыгның коммерсиялыг «Защита» («Камгалал») компаниязының салбыры — «Тува защита» («Тыва-камгалал») бодунуң ажыл-чорудулгазының эгелээнин чарлап тур.

«Тыва камгалал» эт-хөреңги болгаш хүүда камгалалга, бүдүрүлгелериң, албан черлериниң, кооперативтериниң, фермер ажыл-агыйларының, чээли-кредиттериниң, чүүктериниң камгаладырынга сонуургал-хереглеллерин долузу-биле хандырар.

Ол силериң күзээрицер кандыг-даа камгалалды кылып болур.

Силериң бистиниге келириңерге кажан-даа өөрүшкүлүг бис, ынчангаш даразында адресте манап тур бис:

Кызыл хоорай, Рабочая күдумчузу, бажың № 4, 223-кү өрээл, телефон № 3-53-44 болгаш 3-52-08.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Садыг бүдүрүлгелериниң кичээнгейинге

Кызылдың хлеб комбинады бүгү-ле садыг бүдүрүлгелериге пряникти болгаш кондитер кылыгларын кызыгаар чок хемчээл-биле туда акшага садып турарын чарлап тур. Бо бараанларны садып алырын күзээрлер комбинаттың кондитер цегинче бижиг чагыгларны киирер азы № 4-13-15 телефон-биле харылзажыр. Пряникти садып алыкчының транспорту-биле сөөртүп алыр.

ДИРЕКЦИЯ.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Ваучерлерни рубльге

Трансшиноналдыг Гермес-Союз нефть компаниязы ваучерлер орнунга компаниянның акцияларын болгаш рубльдерни алырын сүмелеп турар. Ол ышкаш кандыг-даа продукцияны хереглээнигге садарының керээлерин база чарып турар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, бажын № 3, телефон № 3-39-58.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Арат-тараачын ажыл-агыйларның кичээнгейинге

«Дүк» дээр каттыжыышкын арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга эргежок чүгула херек бооп турар сүт тыртар болгаш саржар кылыр дериг-хереклерни садып эгелээн. Олар амдыызында барда садып алырынче хереглекчилерин кыйгырып тур бис.

КАТТЫЖЫЫШКЫННЫҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорайның Московская кудумчузу, бажың № 2, телефон № 3-41-65.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Бо берге, шапкын үеде амыдырал-чуртталгага, ажыл-агыйга база өг-бүлеге, кижилерге янзы-бүрү бергелер таваржы берип болур. «Бүзүрел телефон» силериң буянныг болгаш ак сеткилдиг дузалаачынар, сүмелекчиңер болур. Телефон кежээкиинде 19 шактан эртеңгиниң 7 шакка чедир ажылдап турар. Оон дугаары: 3-24-20. Ай санында 22-нин хүнүнде телефонга сексопатолог эмчи ажылдаар.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

КЫЗЫЛДЫҢ УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИ

ол ышкаш ажылдап-даа турар болаа ортумак тускай өөредилге черлерни доосканнар: уругларның музыка школазының башкылары, клуб ажылдакчылары, библиотекарлар, культураның болгаш уран чүүлдүң албан черлериңде ажылдап турарлар-биле телевиргe үндезилээш, боттарының мергежилдериниң азыбиле бот-өөредилге салбырга экстерн-биле өөренир кылдыр оларны хүлээп алыр сорулгабиле 1993 чылдың июньнүң 28-те беседа кылырын база чарлап турар.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу бажың № 2, уран чүүл училищезиниң телефон № 3-29-25.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ЧАЛАЛГА

Ийме ортумак школазын 1968, 1973, 1978, 1983 болгаш 1988 чылларда доосканнарның сактыышкын-ужуражыышкынын 1993 чылдың июнь 18-те, эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Ужуражылга-биле чертелештир, школага ачы-дузалаш ниеттиг кижилер, Дөн-Терезин школазының 8 «б» класын 1975 чылда доосканнарны бо чылдың июнь 26-ның хүнүнде, эртенгиниң 9 шакта школа чанынга кээп чыглырын чарлап тур.

Улуг-Хем районнуң Ак-Тел ортумак школазын 1983 чылда дооскаш, бистиң республиканың чер болганында ажылдап, чүүлдүг чоруур кижилерни шуптузун төрээн школавыстың чанынга бо чылдың июнь 25-те кээп, чыглырын чарлап тур.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

РТИ-НИҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА САЛБЫРЫ САГЫНДЫРЫП ТУР

Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың мартының 5-те үндүргени № 79 «Тыва Республиканың күрүне кызыгаарларының чурумун болгаш кызыгаар чоогунун районнарынга эргечурумну быжыглаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалын болгаш Россия Федерациязының Чазаанын 1992 чылдың февральдың 26-да үндүргени № 118 доктаалын күүседир төлээде Тыва Республиканың чурттар аразынга транспорт сөөртүлгелерин боттандырып чорудул турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгечи сайгарыкчыларның транспорт ажыл-чорудулгаларын Моолче болгаш өске-даа чурттарже үндүрүп турар өнчүнүн хевирин болгаш кымга хамааржып турары хамаанчокка, Россияның Транспорт Инспекциязының Тыва Республика салбыры лицензия берип, чөпшээреп берип турарын сагындырып тур.

Бир эвес лицензиязы чок автотранспорт турар болза, кызыгаар постуларынга ону доктаадып, даштыкыже үнерин хорууп.

ЛИЦЕНЗИЯНЫ БЕРИП ТУРАР ЧЕРНИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунуң № 11 бажын, РТИ-ниң Тыва Республика салбыры.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

КЫЗЫЛДЫҢ УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИ

дараазында салбырларга сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижер-хор.
2. Улустуң хөгжүм хереселдери (баян, аккордеон, домра, дошпулуур, гитара).
3. Национал хөгжүм хереселдери (игил, чанзы, чадаган, бызаанчы, дошпулуур).
4. Фортепиано.
5. Вокал-ыры.
6. Хөгжүм теориязы.
7. Клуб салбыры (баянчыдекчи, хореография).
8. Чурулга салбыры.
9. Библиотека хөрээ.

Бүгү мергежилдерге өөренир дээш кижилер-биле беседа чорудар. Музыка болгаш клуб салбырларына киреринериң аялга доктаадыр, дыңнаар аргаларын, ритмин, үнүн хынаар; чурулга салбырынга — бажыңга чураан чүүлдерин, композициязын; библиотека салбырынга — ниити билиин болгаш библиотека ажылдакчызынга таваржыр чаңчылдарын хынаан көөр.

Музыка, клуб, чурулга салбырларына киреер кижилер мергежил болгаш орус азы төрээн дыл (диктант) талазыбиле киреринин шылгалдаларын дужаар.

Библиотека салбырынга кирер кижилер орус азы төрээн дылга бижимел шылгалдаларны болгаш орус дыл, литература аас-биле шылгалдаларны дужаар.

Киреринин шылгалдаларын ортумак тускай өөредилге черлеринге хүлээп алышкынның программазынга болгаш дүрүмнеринге үндезилээш, бо чылдың июль 1-ден эгелеп чорудар.

Хүлээп алышкын комиссиязы июнь 1-де ажылдап эгелээн.

Консультацияны июнь 29-тан июль 1-ге чедир кылыр.

Училищеге өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Стипендияны ниити чурум ёзугаар бээр.

Уран чүүл училищезин чаагайжыды туттунган общежитиелиг.

Училище директорунун адынга киирер билдириишкинге даразында документилерни кожар:

Тос классты дооскан билиг дугайында херечилел, аттестат. Чурттап турар чериниден берген эмчи шынзылгазы (№ 086 V майык)..

Куш-ажыл дептериниден ушта бижилге, 3х4 см. 4 фото-чурук, өг-бүлезиниң дугайында шынзылга.

Училищеге өөренип киреринин күзээн кижилер төрүттүгениниң дугайында херечилелди азы паспортту, шериг биледин азы киир бижээн херечилелди боттары көргүзер.

УЧИЛИЩЕНИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 2, кабинет № 40, телефон — 3-29-25.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

КЫЗЫЛДЫҢ № 1 ПРОФТЕХУЧИЛИЩЕЗИ

1993 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Тракторист-машинист — өөренир хуусаазы 3 чыл, ортумак школаның 9 классын доосканнарны хүлээп алыр.
2. Слесарь-септекчи — өөренир хуусаазы 3 чыл, 9 классты доосканнарны хүлээп алыр.
3. Фермер-механизатор, лесник, чоланчы, тракторист-машинист — өөренир хуусаазы 3 чыл, 9 классты доосканнарны хүлээп алыр.
4. Тракторист-машинист, слесарь-септекчи — өөренир хуусаазы 2 чыл, 9 класс доосканнарны хүлээп алыр.
5. Механизатор, электромонтёр, фермер — өөренир хуусаазы 8 ай, 11 класс доосканнарны хүлээп алыр.
6. Бухгалтер курузу — өөренир хуусаазы 1 чыл, 11 класс доосканнарны хүлээп алыр, төлевиргe база ол ышкаш «В», «С», «Е», категориялардың чоланчылары — өөренир хуусаалары — 3,5 ай, 11 класс доосканнарны хүлээп алыр.

Өөренирин күзээн кижилернин даразында документилерин бо чылдың июнь 1-ден эгелеп хүлээп алыр:

Училищенин директорунун адынга киирген билдириишкин, бичиинин дугайында документ (боду), 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, 0-86V майыктың эмчи шынзылгазы, өг-бүле кежигүнериниң санының дугайында болгаш чурттап турар чериниден шынзылгалар.

Документилерни дужаар черниң адрези: Кызыл хоорайның Салчак Тока кудумчузу, № 14 бажын, телефон № 3-00-57.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

САРАТОВКА ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Саратов хоорайның Ю. А. Гагарин аттыг үлетпүр-педагогика колледжизи «Күш-ажыл башкызы» болгаш «Күш-культура башкызы» мергежилдерге өөренир сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур.

Өөредилге талазы-биле айтырыгны Тыва Республиканың Өөредилге министерствозунга, № 214 кабинетке кээп тургузар азы № 3-59-22 телефонче долгаар.

ТЫВАДА ФИЛИАЛЫ

1993-94 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттеринге, очно—кирип алгаш өөренир салбырларынга студентилерни хүлээп алырын чарлап тур.

Документилерни июньнүң 15-тен эгелээш, июльдуң 10-га чедир хүлээп алыр. Филиалга киреринге даразында документилер эң чугула:

капсырлаштырган хевириниң билдириишкини, биличиниң дугайында документ (боду), 0-86V майыктың эмчи шынзылгазы, бир эвес ажылдап турар болза—администрацияның шынзыдып кааны күш-ажыл дептериниң ушта бижилге, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чуруу, өг-бүлезиниң дугайында шынзылга, ажыл-агый стипендиязын алырлар—өөредилге дээш магадылал чагаа, паспорт (боду көргүзер).

Өөренип кирер кижилериң дужаар шылгалдалары:

зооинженерия факультединге — химия болгаш биологияга (аас-биле), тыва азы орус дылга (бижимел-биле)—диктант.

ДИРЕКЦИЯ.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Акционерлиг «Тыва Лада» ниитилел чалап тур

Акционерлиг «Тыва-Лада» ниитилел:

— Электрилиг саналга машиназының инженерин;

— ажыл-агый эргелекчизин (аргалыг-ла болза чоланчылаар шынзылгалыг);

— дүнеки таныылдарны ажылче чалап турар.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Ол ышкаш акционерлиг ниитилел организацияларга болгаш хуу кижилерге «ВАЗ-21099» автомобильдерни садып, сайгарып турар. Төлевир хевири кандыг-даа бооп болур.

1993 чылдың январь, февраль айларында «ВАЗ» автомобильдерни садып алган кижилерни шуптузун оларның өртээн эде санаары-биле келирин чалап турар. Келир кижилер автомобильдиң шынзылга-счёдун, ажаалга банкызының салбырында саналга счёдунуң номерин эккел көргүзер.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Магистральная кудумчузу, № 15, техниктиг хандырылга станциязы, телефон №№ 3-73-89 болгаш 3-61-83.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Ажылга киреринин конкурузу

Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу Бүдүрүлгениң «Тыва автоорук» септелге-тудуг каттыжыышкынының начальнигиниң албан-дужаалынга ажылдаар кижилериң конкурузун чарлап турар.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ: аңаа ажылдаарын күзээн кижи дээди техниктиг эртем-билиглиг, удуртур албан-дужаалдарга ажылдаанының стажы 5 чылдан эвээш эвес болур ужурлуг.

АДРЕС: Кызыл хоорайның Калинин кудумчузу, бажың № 11, ТР-ниң Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу, телефон №№ 3-26-71, 4-15-23 болгаш 3-27-51.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Чегиң канчаптар сен?

«ЧӨӨН ЧҮК» деп чектиг инвестиция фондузу бодунуң акцияларынга бижидилгени бо хүннерде уламчылап турарының дугайын дыңнадып тур. Силерде ам дээрезинде аргалар, үе бар. Ындыг-даа болза хуужудулга чектерин холга үр туткан ажыы чок. Садып алыр акциялар төне бээр болза, оларны чиниженнер холунче сунуптар аңаар силер, силериң алыр ужурлуг орулгаларыңарны олар алыр. Чектериң күштүг болур хуусаазы хүн келген тудум эвээжеп орар болгай.

«Чөөн чүк» ЧИФ-тиң специалистери майда улуг ажылды кылып чоруткан. Москва, Омск, Красноярск хоорайларының чектиг аукционнарынга киришкен дараазында акционер ниитилелдериң акцияларын алган. «Омскэнерго», «Омскшина», «Омсклеспром», «Акро» (Дааранылга фабриказы), «Владимириниң химзаводу», «Новгородтуң статор» заводу, «Останкиноның эт комбинады», «Химоптторг» (Москва), «Гермес-Союз», «Красноярскиниң алюминий заводу» болгаш оон-даа өске акцияларны алган.

Июньда чыгдынар чектер-биле фонд янзы-бүрү банкыларның орулгалыг акцияларын садып алыр.

Фондуга кээп турар хамаатылар мындыг айтырыгны хөй удаа салып турар. «Силерден кандыг-бир чаңгыс бүдүрүлгениң акцияларын садып ап болур бе?» Аңаа харыы мындыг: «Чок. «Силериң холунарга фондунуң акцияларын бээр. Ынчангаш силер янзы-бүрү адырларның орулгазы хөй бүдүрүлгелериниң акциязының эз-кижикчизи болур силер. Ол бүдүрүлгелерден орулга кээп эгелээрге-ле чектер дужааган кижи бүрүзү бодунун үлүүн алыр. Ол үлүг чектер саны хөй болган тудум, оон-биле дөмей хөй болур.

Ваучерлерни чектиг инвестиция фондузунга дужаары дээрге, орулга алырының эң-не ынаныштыг аргазы-дыр. «Чөөн чүк» чектиг инвестиция фондузу силерни манап тур.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 30 (профэвилелдер бажыңы), кабинеттер 16, 8, телефоннары 2-11-51, 2-40-93.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

«Чөөн чүк» ЧИФ оон аңгыда чектерни чурттакчы чондан рынок өртектериниден бедик өртектер-биле садып ап база болур.

Ында «Панасоник» деп чаа факсты садып турар.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырын сес класстан кээп өөренгеш, 1983 чылда доосканнарны бо чылдың июнь 25-тиң хүнүнде Кызылдың агроуниверситединиң чаныңга сактыышкын хүнүнге киржири-биле чыглырын чалап турар.

Агроуниверситеттиң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу бажың № 5.

Ак-көк Тыва төвү болган хоорайга
Чаңгыс чылын чыглып келгеш эртем эжиин,
Ажыл киргеш доозуп үнген эжим-өөрүм,
Чажыттарым кайда силер, өнүктерим?
База катап чыглып келгеш, хөөрежип,
парталарга орар бис бе, эргим болгай.
Барковская башкымыс ол ында хевээр,
Бисти уткуп ончалааштын, демдеглээй аян.

Александр ОНДАР.

☆ ★ ★ ◆ ◆ ◆

Орнап тур мен

Тергиин эки байдалдыг болгаш хожуглуг, беш олуттуг «ГАЗ-69А» автомашинадан 1990 чылдан орай эвес кылып үндүрген «Жигулите» орнаарымны чарлап тур мен.

ТЕЛЕФОН: №№ 3-26-75 болгаш 2-18-15.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

КВАРТИРАНЫ САДЫП ТУРАР

Хоорайның дал ортузунда, «Детский мир» магазинниң чанында бажыңның бешки каъдында хуужуттунган, чаагайжыды туттунган, телефониг болгаш балконнуг 4 өрээлдиг квартираны садып тур мен.

Кежээкиниң 19 шактың соонда № 3-09-01 телефонче доолгаар.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

АВТОМАШИНАЛАРНЫ САДЫП АЛЫНАР

Мырынай чаа ГАЗ-3307 болгаш ГАЗ-66 маркалыг автомашиналарны садып турар бис.

Автомобильдерни садып алырын күзээрлер № 3-11-77 телефонче долгаар.

КИНО

ИЮНЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сөөлгү саналга» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Ашак-кадай» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Депрессия» (2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 25 мультчыыны 9.00, «Ак пароход» 10.20, «Айылдыг бизнес» 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Дарый Чүлдүмовна МОНГУШ

Тываның театр уран чүүлүнүн болгаш культуразының ажылдакчылары бир улуг чидириишкиниге таваржып, Тыва Республиканың күрүне база комсомол шаңналдарының лауреады, Кызыл хоорай Советиниң улус депутаты, Ленинградта Күрүнеиниң театр, музыка болгаш кинематография институдунуң доозукчузу, салым-чаяаныг артист Дарый Чүлдүмовна Монгуш-биле бо хүннерде чарлып турар.

Д. Ч. Монгуш 1942 чылдың 6 айының 20-де Чөөн-Хемчик кожуунунуң Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа суурунга арат өг-бүледен төрүттүнген. 1968 чылда, институт доозарының гурнунда-ла, театрга артист бооп ажылдап турган. Дарый Чүлдүмовна тыва театрның сценазынга 40 ажыг овур-хевирлерни тургускан, оларның иштинден К. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп шизинге Долуманы ойнааны дээш Тываның комсомол шаңналының лауреады, Ч. Ондарның «Ханныг истер» деп трагедиязынга Алдын-кыстың овур-хевирин чедиишкиниг тургусканы дээш Тываның Күрүне шаңналының лауреады деп бедик шаңналдарны алган. Д. Ч. Монгушту танывас, билбес кижи Тывада чок. Ол — хөй-ниитижи, туруштуг эш. Хөй санныг культура ажылдакчылары болгаш муң-муң көрүкчүлер оон уран талантызының мөгейикчилери-дир. Ховар талантының арттырган изи балаабас, оон салгалы хөй.

Артист кылдыр чаяаттының төрүттүнген эжиниз Д. Ч. Монгуштуң чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде чырыткылыг турасказал бооп артар.

Культура яамызы, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң кежигүннери, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының коллективи, эш-өөрү — артистер.

Темир-оол Тыпынарович МОНГУШ

Эртемден агроном, сагыш човангыр болгаш дорт ажычаңныг, бедүүн болгаш мерген угаан-бодалдыг, бистиң шуптувуска хүндүткелдиивис, эживис — Темир-оол Тыпынарович Монгуш үр эвес аар аарыгга таваарышкаш, бистен чарлып чорутту. Оон алдан харлаар юбилейинге чедир чүгле чээрби бир хонук арткан турган.

Темир-оол Тыпынарович Барын-Хемчик районнуң Ак суурунга төрүттүнген. Ол бодунуң чурттап арткан үеже беш ажыг чылын көдээ ажыл-агый ажылдарынга турасказткан. Ол ажыл-агыйларның агроному, кол агроному, совхоз директору, колхоз дерегазының оралакчызы, районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги, оралакчызы, көдээ ажыл-агый продуктуларының шынарының талазы-биле Күрүне инспекциязының кол инженериниң оралакчызы, а 1992 чылдан эгелээш — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң үнүш ажыл-агыйының кылдызының начальниги бооп ажылдап турган.

Темир-оол Тыпынаровичниң сажы-чаңы топтуг-томазныг, кижилер-биле эптиг-эөлдек чугаалажып билир. Ол бодунун теоретихтиг билиин болгаш практиктиг ажылчорудулгазының байлак дуржулгазын ажыглавышаан, боттуг байдалдарны барымдаалап, көдээ ажыл-агый ажылдарының таарымчалыг арга-хевирлерин агрономнарга сүмелеп берип чорааан. Оон удуртулгазы-биле дыка хөй аныяк болгаш боттарының ажыл, амыдыралын база-ла үнүш ажыл-агыйы-биле холбаштырган кижилер мергежилдиг специалистер апарганнар.

Бодунуң бүгү амыдыралын чонунга бараан болурунга берген ол бөдүүн болгаш кайгамчыктыг кижиниң, шынчы өөнүктүң болгаш эштиг чырыткылыг овур-хевири бистиң угаан-медереливиске болгаш чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллективи.

Тыва Республиканың күрүне болгаш комсомол шаңналдарының лауреады, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң депутады, салым-чаяаныг артист

Дарый Чүлдүмовна
МОНГУШТУН

хенертен мөчээнин Тыва Республиканың Культура министерствозу, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаарыг, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының база Улуг-чогаадылга төвүнүн дирекциялары дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң өг-бүдезиниге, төрелдериниге, чогаадыкчы эш-өөрүнге ханы кажыдалды илередип турар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң үнүш ажылының кылдызының начальниги, хөй чылдарда көдээ ажыл-агый шугумуунга үре-түңнелдиг ажылдап чорааан күш-ажылдың хоомуну

Темир-оол Тыпынарович
МОНГУШТУН

аар аарыгга таваарышкаш, элекке мөчээнин дыңнатпышаан, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу оон чоок кижилериниге, төрелдериниге ханы кажыдалды илередип тур.

Тываның арат ажыл-агыйларының болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязы ассоциацияның кол специализи Варвара Чадамбаевна Монгушка оон ашаа

Темир-оол Тыпынарович
МОНГУШТУН

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУИННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитиел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлаалганын, медээлернин хостуг хоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутхеттинген.

Бурутхеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг 106.